

СТАРΟΣЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ КАТО СИСТЕМА¹

Д. С. Лихачов

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Литературата на всеки народ, изследвана в който и да е период, представлява цялостна динамична система.²

Под система на литературата разбирам определено съотношение на нейните части помежду им: на видовете литература (преводна и оригинална, църковна, историческа, естественонаучна, публицистична и др.), на нейните жанрове, на нейните отделни произведения. В понятието система на литературата се включва освен това и отношението на литературата към другите области на културата: към науката, религията, обществената мисъл, към различните изкуства, фолклора и т. н. Накрая към системата на литературата спада и нейното отношение към културите и литературите на други страни и народи. В крайна сметка системата на литературата се определя от нейното отношение към историческата действителност — съотношението с нея съставя най-съществената част на системата.

Тоя вътрешен строеж и съотношението с външната, заобикаляща литературата среда, представлява органично цяло.

Системата на литературата, независимо от това, че отделните ѝ части са в постоянно равновесие помежду си, не е неподвижна. Тя непрекъснато се изменя. Въпреки това перманентно нарушаваното равновесие отново се възстановява и съществува едно динамическо равновесие.

Литературата като система не е изследвана. Самото понятие „система“ или „структура на литературата“ отсъствуваше в науката. Въпреки това не можем да кажем, че съвременните литературни историци нямат известни свои представи за строежа на литературите. Самото разделяне на „историите на литературите“ на глави и отделни части изразява представите на изследователите за строежа на литературата. Но в по-голямата си част тези представи неволно отразяват състоянието на съвременната на изследователите литература, а не на оная, която

¹ Редакцията помества статията на видния съветски учен Д. С. Лихачов, в която се поставят важни проблеми относно развитието на старобългарската и старославянските литератури. Поради важноста на поставените проблеми редколегиата кани и други български и съветски литературоведи да се изкажат по тях.

² Настоящата статия представлява в известен смисъл допълнен вариант на моя доклад пред VI Международен конгрес на славистите в Прага (виж сборника „Славянские литературы“, VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации, М., 1968, стр. 5—48). Понятието „система“ и „структура“ употребявам алтернативно. Аз не смятам при това, че правото да употребяват тези термини принадлежи само на структуралистите. Изследвайки в настоящата статия литературата като система, аз въпреки това не се причислявам към структуралистите и наред с това далеч не смятам такъв подход при изучаване на литературата единствено правилен или дори просто главен. За разлика от обикновените структуралистски изследвания (макар че самият структурализъм далеч не е еднородно явление) аз считам, че е необходимо структурата на литературата да се изучава в нейната историческа изменяемост, а всеки елемент на структурата в неговия обществен генезис и обществена функция. Това ще проличи по-нататък.

те изучават. Изследователите не придават особено значение на принципните различия между строежа на средновековните литератури и строежа на литературите на новото време. Те неволно модернизират средновековната литература, внасят в нея съвременни представи за жанровете, за авторското начало, за литературното творчество, за движението на литературата, за нейната роля в обществото и пр. А литературоведът е длъжен да види строежа на литературата на изследвания период, без да налага на тая литература една или друга примитивна или „универсална“ схема, изработена под влияние на съвременната на изследователя художествена литература. Освен това историята на литературата не е само история на авторите и техните произведения, история на обществените идеи, изразени в художествена форма, и история на стиловете — тя е също история на изменящите се съотношения на нейните части и взаимоотношенията ѝ с външните явления.

Анализирайки строежа на литературата на който и да е период, ние трябва да обясним особеностите на тоя строеж, да изучим функциите на литературата и нейните отделни елементи. Не можем да се задоволяваме само с голи констатации и формално описание на литературната структура. Външните сходства и съпадения в строежа на литературите от различни периоди могат да имат не само различен произход, но и различни функции. Те могат да бъдат различни по значение, по своята същност, независимо от външното сходство.

И така, структурата на литературите непрекъснато се изменя. Необходимо е да се изследват структурите на отделните периоди. В настоящия доклад ще се ограничи само с най-стария период на славянските литератури — IX—XIII век.

Няма да се ограничавам само с една от старославянските литератури, а ще взема цяла група източнославянски и южнославянски литератури, които представляват известно единство; техните структури на тоя най-стар етап не могат да се разгледат поотделно, изолирано една от друга, тъй като съотношенията им също представляват от себе си една система. Резките граници между националните литератури са явление от много по-късно време (настъпването на това време е различно у различните славянски литератури). Но главно съсредоточавам вниманието си върху староруската литература, чийто паметници са запазени макар и не напълно, но сравнително разнообразно. Староруската литература служи в доклада като пример за онези явления, които са свойствени и на другите старославянски литератури.

Анализа на структурата на старославянските литератури ще започнем с разглеждане на въпроса за техните отношения към литературите на други езици и техните взаимоотношения помежду им.

ЯВЛЕНИЯ НА ЛИТЕРАТУРНА ТРАНСПЛАНТАЦИЯ

Взаимоотношенията на литературите помежду им се разглеждат обикновено само в три насоки: по отношение общността и родството на произхода, по отношение „влиянието“ на една литература върху друга и по отношение на типологическите сходства и различия помежду им. А с това кръгът от въпросите, които подлежат на изследване, не само се ограничава, но и съвсем неточно се ориентира.

И наистина под общност на произхода и родство на литературите се има предвид предимно общността на произхода и родството на народите, за литературите на които става дума, а не на самите литератури; към понятието пък „влияние“, както ще видим това по-нататък, се свеждат понякога съвсем различни явления. Що се отнася до традициите и типологическите сходства, то и тук още не са изработени основните термини и не е направена систематизация на включващите се в тях явления.

Ще се спрем преди всичко на въпроса за влиянията в средновековните литератури.

Взаимодействието на литературите е явление, характерно за всички степени на тяхното развитие. В това взаимодействие назряват техните своеобразни черти и в това взаимодействие те могат постепенно да се заличат и да изчезнат.

Различните влияния от страна на една литература върху друга са една от проявите на живота на литературите. Литературите живеят, като си взаимодействуват и формите на това взаимодействие са безкрайно разнообразни. При това типовете взаимодействия между литературите са често част от тяхната структура: структурата, в която те се включват, и структурата, която развиват вътре в самите себе си.

Старославянските литератури през IX—XIII век, както и всички други литератури са се изграждали при участието на други литератури.

През последните години се появиха доста много трудове, които характеризират преводната литература на стара Русия, литературните взаимоотношения на Русия със славянските страни и установяват периодизацията на византийското и южнославянското влияние в стара Русия. Имам предвид трудовете на В. Велчев¹, Б. Ангелов², Д. Петканова-Тотева³, Н. А. Мешчерски⁴, Н. К. Гудзий⁵, И. П. Ерьомин⁶, В. А. Мошин⁷, В. П. Адрианова-Перетц⁸, В. Д. Кузмина⁹, Д. С. Лихачев¹⁰, П. Динеков¹¹ и др.

Във всяка от тези работи има стремеж не само да се установяват фактите, но и да се обобщават — да се създаде обща картина на литературните взаимоотношения на страните от православния югоизток и изток на Европа. Но проблемата за определяне на самия тип влияние на чуждите литератури върху славянските и взаимното влияние на славянските литератури в широк план не е поставена.

Влиянията на една литература върху друга могат да бъдат от различен тип. Типовете влияния в литературите са тясно свързани с типовете влияния на културите като цяло. Литературните влияния са само част от влиянието на културите помежду им. Това особено се отнася за средновековните литератури. Типовете влияния в литературите повтарят типовете общокултурни влияния.

¹ В. Велчев, Българи и руси в светлината на движението за славянско единство. Исторически преглед, г. V, 1948—1949, кн. 4.

² Б. Ст. Ангелов, К вопросу о начале русско-болгарских литературных связей. ТОДРЛ, т. XIV, 1958.

³ Д. Петканова-Тотева, Книжовни връзки между България и Русия през Средновековието. Език и литература, г. XIII, кн. 5.

⁴ Н. А. Мешчерский, Проблемы изучения славяно-русской переводной литературы XI—XV вв. ТОДРЛ, т. XX, 1964; същия автор, Искусство перевода Киевской Руси. ТОДРЛ, т. XV, 1958.

⁵ Н. К. Гудзий, Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. Доклады советских ученых на IV Международном съезде славистов, М., 1960.

⁶ И. П. Еремий, О византийском влиянии в болгарской и древнерусской литературах IX—XII вв. Славянские литературы. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь, 1963), М., 1963.

⁷ В. А. Мошин, О периодизации русско-южнославянских литературных связей в X—XV вв. ТОДРЛ, т. XIX, 1963.

⁸ В. П. Адрианова-Перетц, Древнерусские литературные памятники в югославянской письменности. ТОДРЛ, т. XIX, 1963.

⁹ В. Д. Кузмина, Проблемы изучения переводной литературы древней Руси. ТОДРЛ, т. XVIII, 1962.

¹⁰ Д. С. Лихачев, Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. Доклады советских ученых на IV Международном съезде славистов. Москва 1960.

¹¹ П. Динеков, Общность и различия в развитии на старите славянски литератури. Славянска филология, т. XI, София, 1968.

Културните влияния могат да се осъществяват в различни области и по различни пътища, с различна степен на проникване в дълбочината и в същността на културата. Един тип влияние изпитват културите, когато са в началния етап на своето развитие, и друг — когато са в зрелите етапи. Влиянието може да засегне само материалната култура или и духовната. То може да се разпространи чрез непосредствени битови контакти на населението — там, където се касае за съседство, а също и чрез търговията, чрез завладяване, чрез религиозно общуване, книжно общуване и т. н. Обменът на културни ценности в началните етапи от живота на народите се извършва на „кратки разстояния“; по-късно, с развоя на висока духовна култура разстоянията започват да играят все по-малка роля и културните връзки преодоляват огромни пространства, пренасят се през междинни държави и разделящите народите морета и страни. Накрая влиянието може да бъде едностранно и двустранно, а в последния случай насрещното влияние може да бъде от друг характер, отколкото основното влияние.

Нека разгледаме като пример влиянията, които са действували в староруската култура.

Влиянията, изпитани от староруската култура в началните етапи на нейното формиране, са различни по тип, макар че са едновременни.

Могат да се набележат пет основни направления на културни влияния върху източните славяни. Едно от влиянията идва от Юг — от Византия. То не се появява внезапно, а е резултат от развоя на хилядогодишните връзки със северно-черноморската гръцка култура в Източноевропейската равнина. От края на десетия век това влияние е паралелно с българското. Едното и другото вървят ръка за ръка и често, в отделни свои прояви са неотделими. Другото влияние е много по-малко продължително и идва от скандинавския Север. От страна на югоизточните степи се чувства въздействието на степните народи, от Запад — влиянието на западните славяни и на германските народи, което е по-разнообразно, по-стро и сравнително по-високо по своя тип, отколкото влиянието от Север и Югоизток. Наистина влиянието на фините и степните народи върху Русия е слабо и главно по своя тип е твърде архаично. При това културното общуване със степните народи и фините е двустранно и предимно мирно. То не е приемало сложни форми и не се е издигало до високото равнище на духовно общуване, било е предимно битово, „неосъзнато“ и не е срещало идейна съпротива.

За да се изясни самият факт на съществуване на различни типове влияние, накратко ще се спира на различията между византийското влияние и скандинавското. Византийското влияние се издига до сравнително съвършени форми на общуване на високоразвити духовни култури. Върху Русия влияе византийската литература, изобразителното изкуство и архитектурата, приложното изкуство, политическата мисъл, естественонаучните възгледи и, разбира се, богословието. В Русия се пренася църковната организация; руската държава подражава на най-високите форми на византийската държавна организация; Русия частично възприема придворния етикет и отделни похвати на управление.

Друго е влиянието на Скандинавия. По своя тип то е по-близко до влиянието на степните народи върху Русия, отколкото до византийското, макар че се отличава от влиянието на степните народи и излиза извън границите на битовото общуване. Освен на материалната култура то се отразява и на военното дело, на държавния живот и икономиката. Но във всички тези области то е по-повърхностно и по-малко определено, отколкото влиянието на Византия.

Ще посоча разликата между византийското и скандинавското влияние с един чисто литературен пример. В най-стария от стигналите до наше време руски летописи „Повесть временных лет“ е представен и византийски слой от източници, и скандинавски. Византийският слой — това са преди всичко щателно, точно и художествено използвани откъси от византийски исторически съчинения.

ния: на първо място хроники и жития на светии. Тези откъси свидетелствуват за сложните исторически идеи и за широкия обхват на световната история, станала посредством тях достъпна на руския читател. Съвсем друг характер имат скандинавските източници на същия летопис — така наречените „варяжки предания“. Въпреки че са подложени на подробно изследване в редица трудове на проф. А. Стендер-Петерсен¹ и Е. А. Ридзевска², които стоят на съвсем различни становища, много неща в тях остават неясни и спорни; техните скандинавски източници са в по-голямата си част неизвестни; в някои случаи е трудно да се определи дали скандинавските източници са се появили в самата Скандинавия или във варяжката среда в Русия; в редица случаи техният скандинавски произход изобщо може да бъде оспорен. Тая неопределеност се дължи на тяхната фолклорна аморфност. Независимо от високите художествени качества на сюжетите на „варяжките предания“, от гледна точка на съдържащите се в тях исторически представи те принадлежат към съвсем друг, много по-архаичен стадий на историческо съзнание, макар че фактически са едновременни в „Повестта“ с византийските източници.

Скандинавският слой на „Повестта“ е архаичен. Напротив, византийският пласт е на равнището на съвременната на „Повестта“ европейска култура. Между скандинавското и византийското влияние има такова стадиялно различие, каквото има между фолклора и литературата.

*

Трябва да направим още някои общи забележки.

Развитието на историческата наука ни води до все по-голямо и по-голямо признаване ролята на вътрешните закони за развитието на една страна, на нейната държава и култура. Чуждите влияния се оказват действени само в такава степен, в каквата те отговарят на вътрешните потребности на страната. Прогресът на историческата наука ни заставя все по-внимателно да се отнасяме към вътрешния смисъл на събитията. При това външните въздействия постепенно се разкриват пред нас в своето дълбоко, органическо значение. Външните въздействия се оказват явления от вътрешния живот на страните и народите.

Разбира се, вътрешните потребности на страната са могли да бъдат удовлетворявани както отвътре, така и отвън. Византийското влияние се провежда и от представителите на местната култура, и от самите гърци, които се отзовавали на потребностите на славянските страни, и на самата Византия едновременно (естествено, в ония случаи, когато те са съпадали). Поради това не можем да смятаме, че местните черти съществуват само в изкуството на местните майстори: пристигналите майстори-гърци също са могли да внесат в своето изкуство местни черти под влияние на изискванията, които се предявявали към тях в оная страна, където те са работели. Същото трябва да се каже и за преводачите: те са могли да бъдат и местни (и предимно така е било, тъй като преводите изискват отлично познаване на езика, на който се превежда), но не е изключена възможността за съществуването и на преводачи-гърци.

Накрая трябва да отбележим, че отношенията между влияещата и изпитващата влияние страна могат да бъдат твърде сложни. Активното отношение на

¹ A. Stender-Petersen, Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik. København, 1934; пак той, Varangica. Aarhus, 1953; пак той, Das Problem der ältesten byzantinisch-nordisch-slavischen Beziehungen. В сб. Relazioni del Congresso Internazionale di Scienze Storiche, vol. III. Firenze, 1955; пак той, Varägerspprgsmälet, Viking, Bd. XXIII. Oslo, 1959 и др.

² Е. А. Ридзевская, К варяжскому вопросу. Известия Академии наук, VII серия, Отделение общественных наук, 1934, N 8. В Ленинградското отделение на Института по археология към АН СССР се намира ръкопис от незавършената работа на Е. А. Ридзевска (Е. А. Ридзевска загина по време на Ленинградската блокада) Варяжские предания Начальной русской летописи (около 10 печатни коли).

страната, върху която се влияе, може да се съпровожда и с частични прояви на неприязън, стремеж да се освободи от това влияние, борба за своята независимост. Руското летописание два пъти нарича гърците „лъстиви“ (лъжливи), киевският митрополит Иларион оспорва в своята знаменита проповед „О законе и благодати“ превъзходството на гръцката църква над руската и т. н.

В книгата си „Возникновение русской литературы“ (М.—Л., 1952) съм охарактеризирал вътрешните потребности, които предизвикват византийското влияние през IX—XI век. Сега ще подчертая една особеност на тези вътрешни потребности на културата: те се отразяват по-силно и по-определено в пренасянето на цялото, отколкото в пренасяне на отделни елементи на културата, на нейни единични прояви. Създаването на един или друг ръкопис на паметник, на един или друг превод, преработка, свод от исторически или естественонаучни съчинения може да бъде предизвикано от случайни причини: от преминаването на някое лице, от частни потребности на манастира, от индивидуалните склонности на тоя, който поръчва и на преписвача — но в явленията от масов характер, които се повтарят и са свързани помежду си, винаги се отразяват общи потребности.

*

Работата обаче не е само в това, че съществуват различни типове влияния: не всички явления на византийското въздействие върху Русия могат изобщо да бъдат приведени към термина „влияние“. Можем ли да твърдим, че византийската религия е „повлияла“ на руската, че византийското православие е оказало „влияние“ на руското езичество? Разбира се, не! Византийското християнство не просто е „повлияло“ на религиозния живот на русите — то е пренесено в Русия. То не е изменило, не е преобразувало езичеството — то го е заменило. Можем ли да твърдим, че византийската литература е „повлияла“ на руската литература в началния етап на нейното формиране? Работата без съмнение е по-сложна. Византийската литература не е могла да повлияе на руската литература, тъй като последната просто не е съществувала. Има фолклор, има висока култура на ораторската реч, но писмени творби до появата у нас на преводни произведения не е имало. Влиянието започва по-късно — когато пренасянето вече е извършено.

Недостатъчността на термина „влияние“ може да се посочи и в редица други области на византийското въздействие. Затова в много случаи е по-правилно да говорим не за „влияние“ на отделни културни явления от Византия, а за пренасянето на тези явления. Това пренасяне обаче е съвсем своеобразно. То не е механическо и с него животът на явлението не е свършвал. На новата почва пренесеното явление продължава да живее, да се развива, придобива местни черти.

Ще поясня това с пример от преводни произведения. Пренасянето на литературното произведение в средните векове е свързано с продължаване на неговата литературна история, с появата на нови редакции, понякога с неговото приспособяване към местните, национални условия. Византийското произведение в резултат на това се оказва в известна степен творба на местната, националната литература.

Разбира се, не всички преводни произведения се изменят в еднаква степен. Не са се изменяли или сравнително незначително са се изменяли църковно-каноническите съчинения, богослужебните, осветени от строго установените и устойчиви форми на църковния живот. От преводачите и преписвачите се е изисквала особена точност (*ἀκριβεια*) по отношение паметниците на патристичната литература, на литургическите паметници и църковно-каноническите. Текстът на тези паметници се изменя сравнително малко. Повествователните и историческите произведения се променят в много по-голяма степен. Освен това съществували са преводни произведения, чиято връзка с византийския оригинал постоянно се е

осъзнавала и чийто текст поради това се е изменял на славянска почва не само под въздействие на местните условия, но и в резултат на ново използване на оригинала от страна на преписвачите. В. А. Мошин прекрасно посочва изменения на текст от този род с пример от славянския превод на Синодика.¹ Значително по-рано това показва В. П. Адрианова-Перетц с примери от „Житие Алексея човека божия“.²

Всичко изложено ни кара да отделим една категория явления от културното въздействие на Византия, в които трябва да виждаме не проява на „влияние“, а проява на трансплантация на византийската култура на славянска почва. Явленията се присаждат, трансплантират на нова почва и тук продължават самостоятелен живот при нови условия и понякога в нови форми.

Не само отделни произведения, но и цели културни пластове се присаждат на руска почва и тук започват нов цикъл на развитие в условията на новата историческа действителност: изменят се, приспособяват се, придобиват местни черти, изпълват се с ново съдържание и развиват нови форми. Техният живот малко се отличава от живота на местните произведения — само със своята по-голяма сложност във връзка с вторичните въздействия на гръцките оригинали.

Явлението трансплантация е било възможно поради това, че повечето културни явления и произведения на руското средновековие не са имали окончателен вид. Паметникът живее във всяка епоха, приема нови форми и се изпълва с ново съдържание. Той е подобен на растение, изменящо се под влияние на климатическите и новите природни условия.³

Показател на новото време е появата на други тенденции в живота на старите произведения. В ново време старото произведение се пази от промени. То се консервира, а понякога и „реставрира“, ако все пак се подлага на някакви изменения. Работата на ренесансовите филолози, които се стремят да възстановят първоначалния вид на паметника, е показател за появата на историческото съзнание на новото време. В Русия на това съответствува до известна степен появата на „исправление книг“ през XVI и XVII век.

Стремежът да се запази културата в старите ѝ форми или дори да се възстановят тези стари форми, да се реконструират е явление на новото време, на новото историческо съзнание. Напротив, продължаването живота на старата култура в нови форми, трансплантацията на културата е явление, типично за средновековието. Трансплантацията позволява кълновете на старата култура да се развиват самостоятелно, творчески на новата почва. Тя води до поява на местни черти и местни варианти на трансплантираната култура. Това явление е извънредно важно за образуването и формирането на новите култури: то е признак на тяхната „младост“ и жизнеспособност.

Културното въздействие на Византия върху славянските страни се проявява във формите на трансплантация на византийската култура и нейни отделни паметници и явления. Влиянието е — както казахме вече — много по-късно явление. То представлява въздействие, което води до изменение на вече установени форми и съдържание. Трансплантацията предшества влиянието и след това го съпровожда.

От изложеното е ясно: не можем механически да делим староруската литература (заедно с нея и други старославянски литератури) на „оригинална“ и „преводна“. Това деление би било подходящо за литературите на новото време

¹ В. А. Мошин, Сербска редакция Синодика в неделя православия. Анализ текстов. Византийски временник, т. XVI, М., 1960.

² В. П. Адрианова, Житие Алексея човека божия в древней русской литературе и народной словесности. Пг. 1917.

³ Виж Д. Лихачев, Текстология на materiale русской литературы X—XVII вв. М.—Л., 1962, стр. 53—94.

с техните устойчиви текстове. При старославянските литератури работата е много по-сложна. Така наречената „преводна“ литература е органична част от националните литератури; тя няма точни граници, които да я отделят от „оригиналната“ литература. Преводните и преписвателите в по-голямата си част са съавтори и съредактори на текста. Текстът на преводните произведения живее също така, както и текстът на оригиналните. Наред с това той има сложно отношение към оригинала, от който е направен преводът. Преводният паметник участва в общото развитие на литературата, която го е приетила, той реагира на измененията в идеологията и литературните вкусове на новата среда. От друга страна, самата оригинална литература вследствие ограничеността на средновековните представи за авторска собственост е включвала в себе си елементи на преводни паметници, трансформация на идеи, образи и представи, заимствувани от чужди литератури.

Отсъствието на точни граници между оригиналната и „преводната“ литература (поставяме тая дума в кавички, за да покажем условността на термина) се обяснява също, както ще видим по-нататък, с „ансамбловия строеж“ на повечето литературни произведения, където могат да се съединят оригинални и „преводни“ части.

Традиционното деление на старославянските литератури на две главни части — оригинална и преводна — е направено от наша, съвременна гледна точка и модернизира средновековната литература. Що се отнася до вътрешните свойства на самия литературен материал, то в старославянските литератури много по-важни са може би някои други принципи за деление на литературата на дялове, едич от които сега ще разгледаме.

СТАРΟΣЛАВЯНСКАТА ЛИТЕРАТУРА-ПОСРЕДНИЦА И СЛАВЯНСКАТА РЕЦЕНЗИЯ (РЕДАКЦИЯ) НА ВИЗАНТИЙСКАТА КУЛТУРА

Към явлението трансплантация се доближава още едно явление, на което трябва да обърнем внимание, когато изучаваме общите форми на византийското влияние. Това е образуването на една обща за всички страни на южното и източното славянство литература-посредница. Терминът „литература-посредница“ не е нов в литературознанието. Обикновено под литература-посредница разбират национална литература, която предава на друга национална литература в свои преводи и обработки паметници от трета национална литература. Предлагам тоя термин да се прилага и за онези наднационални литератури, които са съществували на свещено-културните езици на средновековието: латински, църковнославянски, арабски, санскрит и пр. Тези литератури се създават изведнъж в много страни, били са общо достояние на тези страни, служили са на тяхното литературно общуване. При това тяхното литературно посредничество не е тяхна странична функция, а основна. Произведенията, написани на някои от свещените и културните езици, влизат в единния фонд паметници на страните, обединявани от тези езици, и участват в създаването на литератури на националните езици. Това са общи литератури на редица страни и имат изключително важно междунационално значение.

От изложеното е ясно, че понятието „литература-посредница“ за средновековието е малко особено. Това не е само литература, „пропускаща“ през себе си отделни литературни произведения от други литератури — това е литература, която създава особен междунационален фонд от паметници, съществуваща като единно развиващо се цяло едновременно на националните територии на редица страни. Тя не толкова „пренася“ чужди произведения, колкото създава собствен литературен фонд въз основа на чуждите. Нейните произведения съставят едно органично цяло, съществуващо едновременно в редица страни, обединяващо тези страни в резултат на общуване и културно единство.

Такава наднационална единна литература-посредница съществува и у южните и източните славяни. Тя притежава свой наднационален църковнославянски език, общ за всички южнославянски и източнославянски литератури фонд от паметници и единна литературна съдба, единно литературно развитие.

Основа на тая велика литература-посредница създава старобългарската литература. Старобългарската литература постига високо развитие по-рано, отколкото литературите на другите славянски страни. Тя е със столетие по-стара от руската литература. Но не това само по себе си определя водещото значение на старобългарската литература. Самата сравнително ранна поява на старобългарската литература е резултат на високото обществено развитие на България през IX и X век. Бързите успехи на България в социалната област и свързаната с това ранна християнизация на страната позволяват на българската литература да усвои от византийската литература сравнително сложни произведения и да развие собствена оригинална писменост — служебна, богословска, „естественонаучна“ и пр. Именно тази старобългарска литература става основа на литературата-посредница. Обаче независимо от огромното значение на старобългарската литература като литература-посредница, едната и другата не могат да се отъждествяват, тъй като литературата-посредница в процеса на своето съществуване и развитие постоянно се попълва с преводи и оригинални произведения, създадени от западните славяни, в Сърбия и Русия.

Да се обърнем към състава на литературата-посредница от първите два и половина века съществуване на староруската литература (към X — началото на XIII в.).

Общият за всички южни и източни славяни фонд от паметници се отличава със своеобразие. Той не е съкратено повторение на византийската литература.

Основният фонд обаче на тая литература се изгражда от преводни паметници. Важно е поради това на първо място да охарактеризираме тая преводна литература. Опит за такава характеристика направи И. П. Ерьомин за Киевска Русия. И. П. Ерьомин обръща внимание на обстоятелството, че в своя състав преводната литература на стара Русия не съответствува на състава на византийската литература от същото време. Следвайки К. Крумбахер, И. П. Ерьомин така характеризира византийската литература от XI—XII век: „Възражда се интересът към античността — към античната философия, античната художествена проза и поезия. В областта на историографията — водещия отрасъл на византийската литература — дори в езика, в стилистиката се чувства подражание на старите образци (*μιμησις τῶν ἀρχαίων*), едни историци следват Тукидид и Полибий, други — Херодот и Ксенофон. Появява се светска сатира по маниера на диалозите на Лукиан от Самосата („Тимарион“). В поезията започват да се култивират антични жанрове и антични метрични размери. Развива се любовният роман и в стихове, и в проза. Не само светските, но и църковните автори (Евстати Тесалонийски и др.) дейно се занимават с коментирането на стари поети и драматурзи — Омир, Хесиод, Пиндар, Аристофан, Менандър. В Цариград — най-крупния център на византийската философска и богословска мисъл — предмет на шателно изучаване наред с отците на църквата стават Аристотел и Платон. В епохата на окончателното разделяне на църквите на източна и западна, в нов етап на своето развитие навлиза и църковната литература — тълкуването, полемиката и пр. Наред с „книжната“ литература от края на XI в. започва да се формира демократическа литература на народен (*γλῶττα δημώδη*) разговорен език. Този широк размах на обществено-литературното движение във Византия през XI—XII в. за стара Русия от същото време обаче е минал безследно. Нито един от повечето или по-малко забележителните византийски автори от тая епоха не е преведен, дори най-прочутият от тях — Михаил Псел (1018—1078), богослов и философ, историк и филолог, оратор и поет. „Житие Андрея Юродивого“ на анонимен

автор от Х—ХІ в. и „Толкования на слова Григория Назианзина“ от Ни ита Ираклийски — екзегета от втората половина на ХІ в. — ето, струва ми се, всичко, което познава староруският читател от ХІ—ХІІ в. от съвременната му византийска литература.“¹

И. П. Ерьомин твърди: „Достъпният до нас материал свидетелствува, че на стара Русия от ХІ—ХІІ в. съвременната ѝ византийска литература е била съвсем неизвестна или почти неизвестна.“²

И. П. Ерьомин обяснява отсъствието на активен интерес към съвременната византийска литература в България и Русия през ІХ—ХІІ в. с обстоятелството, че „запознаването с нея изисквало осведоменост, каквато още не достигала“ в староруското и старобългарското общество.³ По нататък Ерьомин пише: „Даже един бегъл преглед на преводната литература показва, че българските и староруските книжовници от това време, подбирайки материал за превод, се ориентират предимно към автори от ІV—VІ в., към класиците на гръцката църковна литература.“⁴

След това Ерьомин пита: как да се нарече „литературната продукция“ от ІІ—VІ в., която става предмет на особено внимание от страна на българските и староруските книжовници: „ранновизантийска“ или „старохристиянска“? Ерьомин разглежда съвременната на тези преводи византийска книжнина като посредница, чрез която „в Русия и България периодически се вливат все нови и нови паметници на класическото наследство на раннохристиянската писменост“.⁵

Концепцията на И. П. Ерьомин не е лишена от полемическа заостреност и известна опростеност. Той предполага, че всички преводачи — в която и страна да са работели — съзнателно и предумишлено са се ограничавали само със старохристиянската писменост.⁶

И. П. Ерьомин пише, че „българските и староруските книжовници, подбирайки материал за превод, съзнателно пренебрегват съвременниците, по някакви съображения от принципен характер. Какви? Да се отговори на тоя въпрос не е трудно — твърди И. П. Ерьомин. . . Трябва да се започне не от края, а от началото. Трябва да се обърнем към „първоизточниците“, стъпка по стъпка да изследваме дългия път, изминат отдавна от византийската литература“.⁷ С други думи, И. П. Ерьомин предполага у преводачите сложни представи за стадиалност в развитието на културата и единна за всички преводачи съзнателна концепция, съгласно която стадиалното развитие на византийската литература би трябвало да бъде повторено от славянските литератури. И. П. Ерьомин счита първите произведения на византийската литература (на „старовизантийската“ или „раннохристиянска“) за по-прости и по-приспособими за възприемане от славянските читатели.

Наблюденията на И. П. Ерьомин са важни, но неговото обяснение ми се струва не съвсем правилно. Аз не мисля, че съчиненията на Йоан Златоуст, Григорий Назианзски, Василий Велики и неговият брат Григорий Ниски, Атанасий Александрийски, Кирил Йерусалимски, Епифаний Кипърски, Исидор Пелусиот, Исихий Йерусалимски, Кирил Скитополски и др. са значително по-прости за разбиране, отколкото съчиненията на авторите от ІХ—ХІІ в. Не смятам, че из-

¹ И. П. Еремин, О византийском влиянии в болгарской и древнерусской литературах ІХ—ХІІ вв. В сб. Славянские литературы. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов, София, сентябрь, 1963, М. 1963, стр. 6.

² Пак там, стр. 5.

³ Пак там, стр. 8.

⁴ Пак там.

⁵ Пак там, стр. 11.

⁶ Пак там, стр. 8.

⁷ Пак там.

бирайки ги за превод, славянските книжовници съзнателно са имали предвид тяхната специфичност за началото на литературното развитие и са смятали за необходимо да повторят пътя на развитие на византийската литература.

Преобладаването на „старохристиянски“ или „ранновизантийски“ произведения в състава на преводната литература трябва да се обясни, както ми се струва, съвсем не с това, че съвременната на преводите византийска литература е била малко достъпна на новопокръстените народи. Обяснението се крие в това, че са превеждани на първо място канонически и църковно-авторитетни произведения, без които църковният живот не е могъл да съществува. Към тях се прибавят съчинения с общомирогледен характер — по световна история и природонаучни — Хрониката на Георги Амартол и Йоан Малала, Християнската топография на Козма Индикоплов, Шестоднева, много апокрифи, патерици, сборници със сен-тенции и т. н. Въз основа на византийската литература се съставят съчинения с компилативен характер, съставят се съчинения, нужни в условията на новата, християнска култура на славяните. Не можем да твърдим, че цялата тази създавана в славянските страни литература е съвсем чужда на съвременната ѝ византийска литература. Нека отбележим например, че съчиненията на Климент Охридски се отличават със сложните особености на късновизантийския ораторски стил.

Много по-правилна и в известна степен и по-пълна, отколкото у Ерьомин, е характеристиката на славянската преводна литература, направена от Ив. Дуйчев на XII Международен конгрес на византолозите в Охрид (1961 г.). В своя съдоклад към доклада на Р. О. Якобсон „The Slavic Response to Byzantine Poetry“ Ив. Дуйчев дава разгърната картина на цялата преводна литература на южното и източното славянство, без да отделя впрочем оная част от преводната литература, която е обща за всички южни и източни славяни, от преводите, които влизат само в една от славянските литератури. Също както Ерьомин и той подчертава значението на раннохристиянската литература (предимно патристична), като я нарича предвизантийска („prébyzantin“)¹ и я причислява към наследството, което византийската култура усвоява от предшествуващото време.

Обаче Ив. Дуйчев не ограничава преводната литература с тази „предвизантийска“ епоха — той показва разнообразието на възприетите от славяните паметници: предвизантийски и византийски, гръцки и на други езици (доколкото византийската култура е многоезична), църковни и светски, ортодоксални и еретически, канонически и апокрифни.

Литературата-посредница изисква обаче особена характеристика. В литературата-посредница не се включва цялата преводна литература, доколкото отделни преводи (впрочем те не са така много) са били известни само в една от славянските страни. Същевременно в нея се включват и отделни паметници на местните литератури, разпространили се извън пределите на своето възникване — в други славянски страни. Литературата-посредница в значителната си част се състои от преводна литература и частично от съчинения, появили се на национална почва.

Доколко голям е общият слой паметници в литературите на южните и източните славяни, показва сравнителният анализ на състава на писмените паметници в две продължително и традиционно изграждани библиотеки: на Рилския манастир — за южните славяни, и на Соловецкия манастир — за източните. В библиотеката на Рилския манастир, що се отнася до ръкописите по-стари от

¹ Ivan Dujčev, Rapport complémentaire. — Actes du XII Congrès International d'Etudes Byzantines. Ochride, 10—16 septembre, 1961. Beograd, 1963, p. 412.

XVII в. до 90% от паметниците са общи за всички славянски литератури. В библиотеката на Соловецкия манастир същият слой паметници в посочените хронологически граници заема в книжните фондове малко по-малко място — до 75%.

Разбира се, тези изчисления са условни, тъй като не винаги може точно да се определи дали имаме налице един компилативен паметник или няколко самостоятелни. Въпреки това приведените цифри са показателни. Те показват в частност, че източнославянските литератури по-енергично от южните са развили в себе си слой паметници от местно, национално значение.

Като цяло литературата-посредница, състояща се от преводни, компилативни и оригинални съчинения, се отличава с удивителна цялостност и до известна степен пълнота. Разглеждайки тая литература-посредница като известно единство, нужно е да отбележим нейната близост до византийската култура, независимо от отклоненията в подбора и наличието на отчетливо изразен местен слой. Тая литература-посредница не е филиал на византийската литература, но тя без съмнение е филиал на византийската култура. Тя принадлежи към византийската духовна култура. Поради това можем да кажем, че литературата-посредница сякаш е част от редакция или рецензия на византийската култура.

Убеден съм, че конкретните изследвания на състава на тази обща за всички южни и източни славяни писменост и на нейното развитие ще покажат нейните отличителни черти като единно цяло и ще помогнат тъкмо с това да се изяснят „принципите на нейния подбор“. Но и сега можем да кажем, че подборът е правен не във Византия, а в самите славянски страни и той се определя не толкова от състава на съвременната византийска литература, колкото от потребностите на славянските страни. Това е процес на усвояване-борба, където действуват сили на привличане и отблъскване. За създаването на литература-посредница се привлича не само гръцки паметници, но и преводи от староеврейски¹, латински², сирийски³.

Независимо от това, че при превеждането на паметници от тези езици не е имало гръцко посредничество, те трябва да се разглеждат като част от славянската рецензия на византийската култура, защото все пак те произхождат от многоезична Византия и отговарят на духа на тая култура. Трансплантират се не отделни съчинения, а именно културата с присъщите ѝ религиозни, естетически, философски и правови представи. В славянските страни въз основа на трансплантираните и собствените паметници се извършва процес на формиране на отделна литература, обща за всички южни и източни славяни, а на първо време отчасти и за западните славяни. В процеса на изграждането на тази литература-посредница се прави подборът на паметници от различни страни и тези паметници стават достояние не на една, а на всички южни и източни славянски страни. Това се улеснява от обстоятелството, че самата византийска култура и в своята родина се отличава с многонационален характер, като при изграждането ѝ са изиграли значителна роля и славяните.

В създаването на славянската литература-посредница първостепенно значение имат българите, но не единствено те: фондът на общославянската литература се попълва с преводи и произведения, създадени в Русия, Сърбия и т. н.

¹ От староеврейски в Киевска Русия са преведени книгите Есфирь, книгата „Иосиппон“ (Н. А. Мешерский, Проблемы изучения славяно-русской переводной литературы XI—XV вв. ТОДРЛ, т. XX, 1964, стр. 198 и сл. Пак тук и за староруския отклик на кумранските текстове).

² А. И. Соболевски смята, че са преведени от латински език дошлите в руски преписи Хумполдова легенда за Вячеслав Чешки, житията на Вит, Аполинарий Равенски, Анастасия Римлянката и Хрисогон и редица молитви (А. И. Соболевский, Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПБ., 1910, стр. 43, 95 и др.).

³ От сирийски оригинал явно е преведена „Повесть об Акире Премудром“.

Въз основа на византийски съчинения се създават собствени, славянски съчинения с компилативен характер (например Прологът). Във фонда на общата славянска литература влизат някои жития на славянски светци, признати във всички православни страни, най-хубавите проповеди (например на Кирил Туровски).

Невъзможно е да смятаме, че в общия състав на славянската писменост се включват само съчинения, така или иначе свързани с църквата. Славянските преводачи превеждат съчинения с повествователен и исторически характер, станали достояние на всички южно и източнославянски литератури. Тази единна славянска литература е притежавала, както вече казахме, и единен славянски език.

Когато говорим за литературата-посредница, трябва да вземем под внимание, че тя съществува не сама по себе си: тя е част от културата-посредница. Отделните преки контакти между страните (в частност, преките контакти на някоя от славянските страни с Византия) трябва да се изучават на фона на цялото — онова цяло, което представлява от себе си културата-посредница и цялата система на взаимоотношения между страните при условията на съществуването на тази култура-посредница. Културата-посредница на южните и източните славяни представлява също своего рода „рецензия“ (редакция) на византийската култура. Всякакви частни случаи на контакт (преминаване на писател или художник, пренасяне на икони) стават съобразно с потребностите и на фона на съществуването на общата култура-посредница.

В състава на славянската рецензия на византийската култура се включват не само духовни ценности. Съществува обща църковна организация, общи центрове на славянско общуване: Атон, манастирите на Йерусалим, на Синай, Цариград, Солун, впоследствие на България и пр., общ състав на духовенството, което обслужва на първо време различни славянски страни и което пътува понякога от една страна в друга. Освен известна част от духовенството, пътували са и майстори, преводачи, книжовници. Подвижният, даже „чергарски“ характер на феодалната интелигенция се запазва твърде дълго — дори в XIV и XV век. Той е типичен за средновековието, но не единствено от него се определя общуването на културите.

В работата си „Цариград и националните школи в светлината на нови открития“ В. Н. Лазарев, когато говори за „експанзията на византийската художествена култура“, вижда четири пътя на тая „експанзия“: 1) „изнасяне на произведения на приложното изкуство. . . на икони и илюстрирани ръкописи“ от Византия, 2) „докарване в родината на предмети от византийски произход“, чрез пътували във Византия лица. . . 3) „непосредствено пристигане на гръцки майстори“ и 4) „изпращане на местни майстори в Цариград, Атон и други крупни църковни центрове за повишаване на квалификацията им и завръщането им впоследствие в родината“.¹ Без да говорим за това, че не можем да различим като две самостоятелни явления изнасянето от Византия в други страни и донасяне от Византия в същите тези страни на аналогична група произведения, позволяваме си да се усъммим, че такова голямо явление като „експанзията“ на художествената култура и появата на местни школи може примитивно да се сведе до „изнасяния“, „донасяния“ и „преминавания“. Пренасянията и пътуванията могат, разбира се, да имат съществено значение в историята на отделни паметници на изкуството; появата на местни преводачи и пристигането на книжовници от други страни може да обясни особености на отделни писмени произведения, но нито едното, нито другото могат да бъдат причина и основание за появата на местни култури и школи, не може да разкрият същността на взаимоотношенията на кул-

¹ В. Н. Лазарев, Константинополь и национальные школы в свете новых открытий. — Византийский временник, т. XVII, 1960, стр. 93—4.

турите и образуването на „национални школи“, които в подобен род „концепции“ в крайна сметка се разглеждат само в резултат на изопачаване на високите традиции на византийското изкуство, на неговото огрубяване и налагане върху него на „ярко изразен архаичен отпечатък“.¹

Но, като отхвърляме примитивните представи за пътуванията и пренасянния като единствена основа на византийското влияние, ние не трябва да си затваряме очите пред типичната за средновековието подвижност на интелектуалния слой от феодалната класа. Тази подвижност има зад себе си общи причини поради единната за всички южни и източни славяни църковна ориентация, наличието на многобройни центрове за общуване на славянството — манастирите на Атон, Цариград, Йерусалим и други, съществуването на общ език и в крайна сметка на обща култура-посредница.

Трансплантацията на отделни форми, паметници и явления на тая култура-посредница (традиции на майсторството, мирогледа, църковната организация и пр.) се регулира и определя от потребностите на тази славянска рецензия на византийската култура в нейната цялост. Преминаването, пристигането и замиването на майстори в едри мащаби се регулира от потребностите на църквата, на културата като цяло. Ако в Киев идват майстори на мозайката от Византия, за да изработят мозайките в храма „Св. София“, то това е станало поради обстоятелството, че в Киев има християнска религия, свързана с Цариград, има митрополит, назначен от Цариград, има грамотност, наченки на християнска просвета, има паство — т. е. съществува вече оная култура-посредница, която определя формите за възприемане на византийската култура. И така е навсякъде, където работят византийски или местни майстори, но възпитани в традициите на византийското изкуство. Местни черти в изкуството се внасят под влияние на потребностите на културата-посредница. В страните на южните и източните славяни се създават не национални школи на византийското изкуство, а единна славянска рецензия на византийската култура и в пределите на тази славянска култура-посредница — местни, национални школи. Признавайки това, не трябва да изпускаме предвид общуването на славяните помежду им, тяхното единство. Славяните общуват с Византия не пряко, а посредством общата за всички тях междинна култура, в създаването на която огромна роля принадлежи на българите и на първо място на Кирил и Методий, създателите на общославянската писменост и разпространители на единния за всички православни славяни литературен език — старобългарски в своята основа.

При това трябва да имаме предвид, че въздействието от страна на България върху другите славянски страни е въздействие само на оная част от нейната култура, която е била подложена на византинизация. Нищо не ни е известно за влиянието на прабългарските елементи в Русия или за влиянието на елементите на народната славянска българска култура. Повтарям: българската култура влияе и се „трансплантира“ в Русия само в оная своя част, която представлява от себе си християнската култура-посредница.

Русите попълват със свои преводи онова, което не намират в България, и обратно: руските преводи влизат във фонда на южнославянските литератури. Някои паметници се превеждат и създават съвместно: така е например с Пролога. В тази съвместна литературна работа от самото начало играят значителна роля посочените по-горе центрове на славянско общуване.²

България дава на Русия не само относително пълен комплекс богослужебни книги и книги, свързани с християнския мироглед; тя дава на Русия и литературен

¹ В. Н. Лазарев, Константинополь и национальные школы в свете новых открытий — Византийский временник, т. XVII, 1960, стр. 102.

² Виж И. Дуйчев, Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. ТОДРЛ, т. XIX, 1963.

език, на който са написани тези книги и отчасти дори представители на църковната йерархия.¹

Ако в известна степен можем да говорим за трансплантация на моравски и чешки паметници в Русия, то тая трансплантация, независимо от това в какъв обем ще я признаем за XI—XII в.², също както и българската трансплантация се извършва в пределите на византийско-църковната култура.

Културата-посредница е посредница между Византия и южните и източните славяни и посредница в културното общуване на славяните помежду им. Това е славянска култура, но тя може да се разглежда като славянска редакция (или „рецензия“) на византийската култура, доколкото най-общите принципи на религиозните, философските и естетическите представи идват у славяните именно оттам.

Тази византийска култура извън границите на Византия се възсъздава на нова основа и в нови форми във всички кръгове на мисълта и творчеството. Славянската рецензия на византийската култура се създава, както вече отбелязахме, не само въз основа на произведения, излезли от Византия, тя се определя и от свои вътрешни потребности.

Трансплантацията на византийската култура, както и всяка трансплантация, съвсем не е нейно механично пренасяне при нови условия. Трансплантацията на културата е свързана с нейното изменение и то понякога твърде съществено. Не можем да поставим знак на равенство между византийската култура, каквато тя е в родината си, и оная византийска култура, която се трансплантира в славянските страни. Елементите на византийската култура, трансплантирани в славянските страни, силно модифицират оная византийска култура, която съществува в родината. Византийската култура в славянските предели е породена от византийската култура, израсла е на нейна основа, но не е тъждествена с нея. Славянската рецензия на византийската култура има поради това свое собствено лице. Това е някакво ново единство на религия, светоглед и обществени възгледи, литература, живопис и архитектура.

Посредничеството на тази особена култура изпква много ясно там, където тя е тясно свързана с езика и по-малко ясно там, където интернационалният език на изкуството (живопис, архитектура, приложно изкуство) позволява да се установят наред с това посредничество и преки връзки с Византия. Поради това най-висок показател на тая култура-посредница е включващата се в нея литература. Посредническата роля на литературата изпква особено отчетливо в славянската рецензия на византийската култура. С помощта на литературата-посредница се осъществява общуването на славянските литератури помежду им. Създадените на славянска почва патерици, пролог, чети-минеи, отделни сборници с постоянен състав (тържественици, Златоуст), жития на славянски светци, отделни славянски слова, проповеди и молитви (например на Кирил Туровски) наред с произведения от чисто преводен характер са развивали в славянска среда богатствата

¹ А. А. Шахматов, Заметки к древнейшей истории русской церковной жизни. Научный исторический журнал, 1914, № 4, стр. 42—52; пак той, Введение в курс истории русского языка, ч. I, Пг., 1916, стр. 81—82.

² Виж различните възгледи по този въпрос: Н. К. Никольский, Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. — К вопросу о древнейшем русском летописании, вып. 1, Л. 1930; В. М. Истрин, Моравская история славян и история Поляно-Руси как предполагаемые источники начальной русской летописи. — Byzantinoslavica, т. III, 1931, стр. 308—331; т. IV, 1932, стр. 36—55; Olaf Jansen (R. Jakobson) Český podíl na církevněslovenské kultuře. — Co daly naše země Evropy a lidstvu. Praha, 1939, s. 11; А. И. Соболевский, Церковнославянские тексты моравского происхождения. — Русский филологический вестник, 1900, т. 43, стр. 150—218; А. В. Флоровский, Чехи и восточные славяне. — Очерки по истории чешско-русских отношений (X—XVIII вв.), т. I, Прага, 1935, пак той, Чешские струи в истории русского литературного развития, Славянская филология. Сборник статей, т. III. М., 1958, стр. 221—232; R. Stollin, K česko-ruským vztahům vr. 10 století — Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university. V. II, стр. 2—4, 1953, s. 218—235.

на византийската духовна култура и са служели за общуване на славянските литератури, за обмен на сюжети, теми, мотиви и литературни похвати, начини на художествено обобщение.

Не трябва да се страхуваме да признаем огромната роля на Византия в изграждането на славянската култура-посредница и на отделните национални славянски литератури. Славянските народи не са провинциални самоуци, ограничени от местни интереси и местни традиции. Посредством Византия и други страни те дишат въздуха на световната култура. Те развиват своята обща и местните си култури съобразно нивото на общоевропейското развитие. За своето време техните култури са в известна степен резултат от общоевропейското развитие. Изпреварилата другите славянски страни България извършва велико дело, като приобщава и себе си, и литературите на другите славянски страни към общоевропейското развитие и наред с това създава общ литературен език за всички православни славянски страни, а частично и за някои неславянски (Молдавия, Влахия и др.). Велико щастие за славяните е, че самата византийска литература не е тясно национална, а в значителна степен многонационална. Въз основа на многовековния общоевропейски опит е било възможно в бъдеще по-дълбоко да се отразят националните интереси и да се създаде литература на високи национални форми. Общославянската междунационална литература-посредница, появила се в резултат на отделяне от различните национални литератури на известна тяхна обща част, е била подходяща почва за създаването в бъдеще на високи национални литератури.

*

Какво е положението на тая култура-посредница по отношение на местните народни култури на отделните южни и източни славянски страни?

За всяко феодално общество е характерно рязкото разделяне на културата на култура на феодалната обществена върхушка и на народна култура, при което първата притежава наднационални черти. Положението на тая феодална култура с черти на универсализъм е до известна степен аналогично на положението на религиозно-литературните езици във феодалното общество. Средновековният латински обединява редица страни на Западна Европа. Класическият арабски език обединява страните на халифата от Гибралтар до границите на Китай.¹ Санскритски стои над новоиндийските езици в Индия, „венян“ — над китайските диалекти и т. н. Изправени сме пред една закономерност: феодализмът развива писмени езици, които обединяват редица страни, редица етнически групи. Но работата не се ограничава с това: тези писмени, наднационални езици съществуват въз основа на също такава наднационална, обща за редица страни култура, типична черта на която е нейната връзка с религията.

„Езикът — пише Н. И. Конрад — не е само оръдие за общуване и съвместна дейност, но и материален израз на интелектуалната общност на даден колектив.“² Наличието на общ за цялото източно и южно славянство език е показател за наличие и на обща култура. Независимо от появата на местни рецензии на тоя език, той съществува като цяло и дори продължава да се развива като цяло и тъкмо с това свидетелства за наличие на общуване между славянските народности: общуване предимно писмено, но независимо от това достатъчно действено.

¹ Отпращам към статиите: А. Н. Болдырев, Некоторые вопросы становления и развития письменных языков в условиях феодального общества. Вопросы языкознания, 1956, бр. 4; същият автор, Из истории персидского литературного языка. Вопросы языкознания, 1955, бр. 5.

² Н. И. Конрад, Запад и Восток, М., 1966, стр. 499.

Положението на църковнославянския език спрямо местните славянски езици в много отношения съвпада с положението на общославянската литература-посредница спрямо местните славянски литератури. Този език и тази литература са свързани на първо място с религията, те са езика и литературата предимно на феодалната обществена върхушка, те са наднационални, служат на посредничеството между славянските литератури и свързват всички тях заедно с Византия.

Ролята и значението на църковнославянския език са аналогични на ролята и значението на латинския и арабския език. Разликата обаче се състои в това, че църковнославянският език не е език на матерната култура подобно на арабския или латинския език, а е отделен от нея език. Византийската култура е представена в славянските страни не от гръцкия език, а от език, близък за всички славянски страни, макар че се е издигал над народните, не се е сливал с тях. Поради това славянската рецензия на византийската култура е по-близка до народните култури на славянските страни, отколкото културите на латински и арабски език.

Общият за всички славянски, а отчасти и неславянски литератури език на „високата“ литература, така наречения църковнославянски (употребявам това наименование като влязло в руски език и поради това невъзможно да бъде произволно изменено) е национален език, български по своя произход и наднационален по своята функция, по ролята, която изпълнява. Благодарение на своята българска основа този език е понякъде навсякъде сред славяните много повече, отколкото латински, арабски, санскрит, персийски или венян сред обединяваните от тях страни. И в тая насока пак огромна заслуга има България.

*

Твърде рано в южнославянските и източнославянските страни започват да се появяват местни форми на литературата на феодалната обществена върхушка, местни паметници, които имат само национално значение и не преминават от страна в страна. В Киевска Русия се появява летописание, което никак не е свързано нито по форма, нито по своите идеи с византийската историческа литература, появява се политическо ораторство, свързано с местни политически въпроси, местни форми на житийна литература и пр. Тези местни паметници и форми на литературата минават от една славянска страна в друга много по-трудно, отколкото паметниците, намиращи се по-близо до византийската литература.

По-слабо, отколкото литературата на Киевска Русия, си представяме българската литература — нейните местни, национални отличия. Нали българската книжовна култура, както вече посочихме, повлиява на Русия и се трансплантира в руските граници не изцяло, а подробно: предимно в своята византийско-християнска част.

Известен е спорът, възникнал между Н. К. Гудзий и П. Н. Динеков¹ по въпроса дали старобългарската литература е изключително църковна. Струва ми се, че е прав П. Динеков, който твърди, че старобългарската литература съдържа значителна национално-историческа част. Грешката на Н. К. Гудзий се състои в това, че той характеризира старобългарската литература по нейната запазила се част, а тя е запазена предимно в ръкописните хранилища на Русия и частично в сръбски преписи, тъй като ръкописното наследство в самата България в значителна степен е унищожено от турските завоеватели² и от дейността на господстващото гръцко духовенство през XVIII и XIX в., което се бори срещу българското духовенство и българската писменост. Ръкописното наслед-

¹ П. Динеков, Основни черти на старата българска литература — Литературна мисъл, 1959, 1; Н. К. Гудзий, Литература Киевской Руси и древнейшей инославянские литературы. Сб. Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. Доклады советских ученых на IV Международном съезде славистов, М. 1960, стр. 25—26.

² Впрочем за същото пише Н. К. Гудзий в цитирания по-горе свой доклад, стр. 31.

ство на България е запазено в по-голямата си част в староруски преписи. И това е все пак литература с определено устройство: църковна и „естественонаучна“ предимно, тъй като местните български теми малко са интересували читателите от други страни.

Именно поради това очевидно не стигат до нас големите български исторически произведения, за съществуването на които можем да се досещаме по редица косвени данни.

Оригиналната българска литература е представена в Русия от съчиненията на Кирил и Методий, Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх Български, Презвитер Козма, Черноризец Храбър и др. Но цялата тая литература е „славянска рецензия на византийската култура“ — литература-посредница, която е в състояние да задоволи потребностите на другите славянски страни.

Местните школи (по строителство, живопис, занаяти, литература и т. н.) не трябва да се разглеждат като местни школи на византийското изкуство. Местните школи по живопис и занаяти са местни школи на разглежданата от нас славянска култура-посредница. Те са част от цялото и техните отношения със съответните форми на византийската култура не са независими едно от друго. Те не се осъществяват поотделно, „на дребно“. Дори тогава, когато може да се проследи непосредственото влияние на византийско културно явление в една или друга славянска страна, външно изключвайки културата-посредница — все пак това влияние се определя и формира от нея — от нейния характер, нейните изисквания и нужди. Отделните прояви стават в недрата на общото, имат обща почва, известна „среда“.

В руската форма на занаятите, живописа, строителството, литературата се отразяват в значителна степен общите за всички форми на културата местни, национални особености. Също такава единно цяло представляват от себе си местните особености на всички форми на сръбското и българското изкуство и литература.

*

Разглежданият в настоящия доклад период (края на X — началото на XIII век) е период на най-интензивно и най-типично съществуване на културата-посредница.

Характерът на отношенията на местните славянски култури към културата на Византия и на взаимоотношенията на отделните славянски култури в недрата на славянската рецензия на византийската култура постоянно се изменят и развиват.

В. А. Мошин пише: „... Историята на литературните взаимовлияния между южните и източните славяни представлява не праволинеен непрекъснат процес на равно общо развитие, а има характер на сменящи се последователно вълни на влияние от едната и другата страна — вълни, които в отделни исторически моменти предизвикват оживление на литературната дейност в Русия и на Балканите на базата на нов комплекс идеи и литературно-художествени понятия, от които се раждат нови литературни движения и направления.“¹

Сменящите се „вълни“ представляват колебания не само от количествен порядък: колебание на нарастване и спадане интензивността на влиянието. Изменя се и самият характер на взаимоотношенията.

Векове след установяването на единната славянска литература-посредница — в XIV и първата половина на XV в. настъпва период на всеобхватно умствено

¹ В. Мошин, О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв. — ТОДРЛ, т. XIX, 1963, стр. 29.

течение, довело до образуването на нов стил в литературата, на нови течения в богословската мисъл, нови явления в манастирския живот и т. н.

Последният период е период на византийското влияние след падането на Византия. В този период влиянието преобладава над трансплантацията. Тогава са налице отделни въздействия, запазване на традициите, получаване на литературен материал от отделни манастири и други центрове на южнославянската и византийската култура.

Влиянията, дошли от южнославянските земи и гръцките манастири, се смесват със спорадично появилия се интерес към старата византийска традиция, с влиянията, дошли от Запад, с общото натрупване на хуманистични традиции от XIV в. нататък, за които толкова убедително пишат в редица свои статии М. П. Алексеев¹, А. И. Клибанов², И. Н. Голенищев-Кутузов³ и много други.

Каквито обаче и да са отделните етапи във взаимоотношенията на славянските литератури с византийската, съществуването на общата за всички славянски страни от Южна и Източна Европа единна славянска литература-посредница придава особен характер на взаимоотношенията на славянските литератури помежду им и с византийската на последния етап от тяхното общуване. Общата за всички южни и източни славяни литература-посредница не само облекчава развитието на отделните влияния и въздействия, но и способствува за творческото преодоляване на византийските форми, за появяване на национални черти в националните славянски култури.

Една от най-важните задачи при изучаване структурата на средновековните славянски литератури е изучаването на тая литература-посредница. На първо място тук е нужно да бъде определен съставът на литературните паметници, общи за всички южни и източнославянски литератури. Нужно е да се изучат измененията на тоя състав по векове и пътищата на общуване, довели до образуването на общия фонд на нейните паметници. Нужно е да се отдели повече внимание на изследването на църковнославянския език не само в неговите национални видоизменения, но и в неговото исторически изменящо се единство и в езиковото общуване на славянските народи.

В тези изследвания литературоведите и езиковедите трябва да бъдат подпомогнати от историците с проучвания на българската култура от IX—X в., на центровете за славянско общуване и на оная историческа действителност в различните славянски страни, която създава почва за славянска рецензия на византийската култура.

ЖАНРОВЕ И ВИДОВЕ НА СТАРОСЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ

В системата на литературата челно място заема системата на жанровете. Жанровете се намират помежду си в определено, далеч не случайно съотношение. Това е своего рода „растителна асоциация“, в която се включват в съвместно съжителстване различни породи, видове и индивиди. Всяка епоха има свое съотношение на жаровете, което се изменя в зависимост от функцията на лите-

¹ М. П. Алексеев, Явления гуманизма в литературе и публицистике древней Руси (XVI—XVII вв.). М. 1958; същият автор, Эразм Роттердамский в русском переводе XVII века. — Славянская филология. Сборник статей, т. I, М. 1958, стр. 275—330.

² Списъкът на работите на А. И. Клибанов по тези въпроси е доста голям. Ще приведа само основните: А. И. Клибанов, У истоков русской гуманистической мысли (Исторические традиции идеи равенства народов и вер.). — Вестник истории мировой культуры, 1958, кн. 2; същият автор, К проблеме античного наследия в памятниках древнерусской письменности. ТОДРЛ, т. XIII, 1957.

³ Н. И. Голенищев-Кутузов, Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). — Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь, 1963), М. 1963.

ратурата, от едно или друго литературно направление (в ония случаи, когато литературните направления вече са се появили)¹, от „стила на епохата“ и пр.

Аз съм посветил специално изследване на системата на жанровете.² Не е необходимо да повтарям неговото съдържание. В настоящия доклад ще се насоча само към оная страна на жанровата система, която е особено важна за характеризане системата на старославянските литератури в нейната цялост. Преди всичко ще напомня това, че в старославянските литератури жанровете се открояват по малко по-други признаци, отколкото в новата литература. Главното е употребата на жанра, оная „практическа цел“, за която той се е предназначавал. Църковните жанрове (жития, проповеди, поучения, песнопения) имат определени функции в църковния ред. С определени функции в политическия живот на страната са свързани и наново появилите се в руската литература жанрове. Летописите се предназначават за дипломатическата практика, в която историческите справки винаги са играли много важна роля. Описанията на пътувания в други страни служат в не по-малка степен на практическите цели на поклонничеството, отколкото за поучително четене.³ Определени „служебни“ цели имат посланията. Сравнително малко са произведенията, предназначени просто за занимателно четене.

Друга особеност е обилието и многообразието на жанровете. Тая особеност е в несъмнена връзка с първата: с разнообразието на потребностите от тях и с използването им в различни области на църковния и държавен живот.

При цялата си многобройност жанровете се намират в своеобразно йерархическо подчинение един към друг: има главни и второстепенни жанрове, има жанрове, обединяващи други произведения и влизащи в състава на тези големи обединения. Литературата със своя жанров строеж като че ли повтаря устройството на феодалното общество с неговата система на васалност-сюзеренност.

В тоя сложен жанров строеж на литературата главната роля принадлежи на своеобразните жанрове-„ансамбли“.

Произведенията се групират в огромни ансамбли: летописи, хронографи, чети-минеи, патерици, пролози, различни видове палеи, различни видове сборници с устойчиво и неустойчиво съдържание.

Ансамбловият характер на житията е подчертан от В. О. Ключевски: „Житието — това е цяло архитектурно съоръжение, напомнящо с някои детайли архитектурна постройка.“⁴ Аналогична, и дори по-сложна е архитектурата на летописа, хронографа, родословната (степенната) книга, временника, тържественика и др. Ясно е, че структурата на произведенията на староруската литература дълбоко се отличава от структурата на съвременните произведения. При това несъмнено е и друго: художествената структура на творбите на староруската литература допуска съжителстването в тях на различни художествени методи, свързани с тези жанрове. Произведенията на староруската литература „нарастват“ с произведения от други жанрове и други епохи със свои художествени методи. При това ние намираме не само „нараствания“, но и преработки, съдържащи следи от предшестващи стадии.

Една от най-важните задачи в изучаването на руската литература от XI—XVII в. — е да се изяснят условията на съжителстване на различни жанрове и различни художествени методи, защото самото обединяване на различните про-

¹ Виж Д. С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*. М.—Л. 1967, стр. 67—83.

² Д. С. Лихачев, *Система литературных жанров древней Руси*. — *Славянские литературы. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов* (София, сентябрь 1963); М. 1963; същият автор, *Поэтика древнерусской литературы*. М.—Л., 1967, стр. 40—6. *История русского искусства*, т. I, М. 1967, стр. 32).

³ Виж В. В. Данилов, *О жанровых особенностях древнерусских „хождений“*. ТОДРЛ, т. XIII, 1962.

⁴ В. О. Ключевский, *Курс русской истории*, I, II, М. 1908, стр. 321.

изведения става не без участието на художествени изисквания. „Сводовете“ на староруската литература са и сводове на художествените методи. Стилите и методите в староруската литература изпъкват като масиви, обхващащи „участъци“ от произведения или отделни жанрове.

Понятието „произведение“ е по-сложно в средновековната литература, отколкото в новата. Произведението — това е и летопис, и включващите се в летописа отделни повести, жития, послания. То е и житие като цяло, и отделни описания на чудеса, „похвали“, песнопения, които се включват в това житие. Поради това отделните части на произведението могат да принадлежат на различни жанрове, а тъй като през средните векове художественият метод е тясно свързан с жанра на произведението, то в различните свои части произведението е могло да бъде написано по различни художествени методи.

При какви условия в едно „ансамблов“ произведение съжителствуват различни художествени методи? Всички ли методи могат да съжителствуват един с друг? Дали това съжителствуване се извършва въз основа на контрасти или въз основа на хармонията и сходството на отделни методи? Всички тези въпроси са извънредно важни и на тях бъдещите изследователи трябва да се спрат. Но още сега можем да кажем, че контрастите и противопоставянията са играли твърде важна роля в староруската литература. Те са имали изключително значение също в строителството и живописа.¹ Възможно е поради това различните художествени методи да са се включвали в по-общо явление, при което се е използвала за художествени цели самата игра на съпоставяния и противопоставяния на отделните художествени методи.

Минавайки от произведение на произведение, дори от една част на произведението към друга, написана в друг жанр и стил, читателят сякаш върви по една пишна афилада, потъвайки безкрайно в ритмическото редуване на нейните части или отделни полусамостоятелни произведения, които трябва да го поразят с мъдростта и грандиозността на светоустройството, с мъдростта и сложността на извършващото се в света, да му внушат мисълта за краткотрайността на неговото земно съществуване. В предисловието на житието на светеца авторът внушава на читателя мисълта за неизразимостта на цялата святост на светеца, след това по строго хронологичен път го води по всички стъпала на неговото героично усъвършенстване; след заключителната похвала на светеца авторът описва в отделни части неговите посмъртни чудеса и завършва с предаване текста на службите и молитвите към светеца. Всички тези части са разнородни и в различни жанрове, понякога принадлежат на различни автори и дори са написани в различни епохи, но всички те са обединени в един ансамбъл и са подчинени на една задача — да прославят светеца, да внушат молитвено настроение на читателя, да го удивят с неговата светост и силата на вярата му.

Ансамбловият характер на староруските произведения създава благоприятни външни условия за появата на чужди на традиционните художествени методи елементи на реалистичност. На аналогични явления се натъкваме и в изобразителното изкуство. На фона на крайно условни изображения можем да срещнем отделни изразителни детайли, създаващи илюзия за действителността, психологически верни движения.

По същество същият ансамблов характер има и изобразителното изкуство. Иконите се групират в ансамбли, в ансамбли се обединяват и фресковите изображения. Едното и другото се гледат не от неподвижна гледна точка, а в движение.

¹ Срвн. това, което пише М. В. Алпатов за византийското изкуство: „Самата структура на византийското изкуство е такава, че в нея съжителствуват няколко разнородни стилски направления, по-точно различни форми на художествено мислене“ (М. В. Алпатов, Етюди по истории русского искусства, т. I, М. 1967, стр. 32).

Живописиста е насочена към зрителя, който идва или обгръща с поглед наоколо си цялото пространство или последователно разглежда изображенията.

Същият ансамблов принцип, и то ансамбъл, който често съединява разнородни и разновременни части, е характерен и за архитектурата — особено староруската. Архитектите се стараели да създадат парадни входи в града, мислели с градостроителни мащаби, подчинявали постройките си на широки градостроителни идеи. В Киев строителната дейност на Ярослав Мъдри създава ансамбловия вход от Златните врата до катедралата „Св. София“ и Десетинната църква. Подобен на Киевския ансамбъл е изграден и във Владимир: от Златните врата до Успенската катедрала. Както прекрасно е посочил това Н. Н. Воронин, градостроителният ансамбъл на Владимир започва далеч зад пределите на самия Владимир — край Покровската църква, която посреща плуващия към Владимир.¹

Всичко, което пише по тоя въпрос Н. Н. Воронин, намира точно потвърждение в основния естетически кодекс на старославянските литератури — „Шестоднева“ на Йоан, Екзарх български, откъдето черпят своите естетически идеали староруските читатели и чието значение още не е достатъчно изяснено в научната литература. В началото на главата, посветена на шестия ден, Йоан Екзарх описва в „Шестоднева“ как пред обикновения зрител се разгръща анфиладата на строежите, как той се приближава към двора, влиза през вратата, вижда храмовете от двете страни, влиза в двореца, в неговите високи палати и църкви, украсени с камък, дърво и багри („шарки“), със злато и сребро, как той накрая вижда и самия княз, заобиколен от придворни в скъпоценни, пищни облекла. Князът и неговите приближени в техните блестящи одежди, златни гривни, пояси и пръстени на ръцете служат като заключителен акорд на тази архитектурна композиция.² Изкуството на Византия, на източните и южните славяни се стреми преди всичко да порази зрителя, читателя или слушателя с величието, с тържествеността си, да въздействува на възбуждането на обикновения човек, като създаде чувство на дистанция между него, бога и княза. Произведенията на строителството трябва да контрастират на обикновената постройка, на „сламените“ къщици на селяните в селската местност, на къщите на занаятчиите в града, на околната природа. Изкуството трябва да контрастира на обикновения живот.

Същото е и в литературата: литературните произведения трябва да се открояват сред обикновената, служебна писменост със своя език (църковнославянски), със своя стил (витийски), с възвишеността и „етикетността“ си, с церемониалността на изображението.

При съпоставянето на литературата с изобразителното изкуство и архитектурата отчетливо изпква важна страна на ансамбловия строеж на литературата: съединяването на литературните произведения по анфиладния принцип — това е резултат не само на външни условия в съществуването на литературата (слабост на авторското начало и недостатъчен стремеж за запазване на първоначалния текст, позволяващ да се варира безкрайно и да се комбинират отделни произведения), но и важен естетически принцип на средновековието. В този естетически принцип се отразява стремежът към създаване на величествени и обширни произведения, към възможно пълно обхващане на целия разнороден материал, игра на контрастни съпоставяния на големи „маси“, корпуси, с всичките им присъщи индивидуални черти.

¹ Н. Н. Воронин пише: Покровският храм „се явява като „архитектурно предисловие“, след което се е откривал белокаменният ансамбъл на Боголюбовския замък и по-нататък — престолнината на Владимир. Широтата на архитектурния замисъл на владимирския княз и неговите строители е сродна със замислите на великия новгородски майстор Петър, създал на подстъпите към Новгород църквите на Антониевия и Юриев манастири“ (Н. Н. Воронин, Зодчество Северо-восточной Руси XII—XV веков, т. I (XII столетие) М. 1961, стр. 299).

² Шестоднев, съставен от Йоан, Екзарх Български. По харатейния списък на Московската синодална библиотека 1263 г. М. 1879, стр. ргѣ об. и об. и ргѣ.

Изкуството — и в неговия състав — литературата, е в значителна степен съобразено с официалните церемонии, неговото предназначение е да служи за оформяне на богослуженията, на тържествените процесии, то е заемало твърде голямо място в уредбата на манастирския живот и т. н. Произведенията на архитектурата, живописата, литературата се разгръщат тържествено по анфиладния принцип, „нанизват“ се едно до друго. Самото произведение на изкуството е своего рода „процесия“: било то летопис, житие или чети-минеи, пролог, паляе, хронограф.

Всяка жанрова система е динамична система, система, намираща се в състояние на подвижно равновесие. При това степента на устойчивост на отделните жанрове и тяхното съчетание в тая система е различна. Доколкото църковният живот е консервативен, жанровете, използвани в църковния ред, и техните съчетания се отличават с голяма устойчивост. Жанровете пък, които са свързани с държавния живот, се менят и развиват заедно с развоя на самия държавен живот. Така например с развоя на чуждестранните връзки на единната централизирана държава се появява жанрът на статийните преписи — отначало документален, по-късно придобиващ и известна литературна самостоятелност, а в началото на XVII в. породил дори свой чисто литературен жанр на „подправени статийни преписи“.¹

Във всеки случай следва да отбележим факта, че най-неустойчивата част на жанровата система е оная нейна част, която се развива под въздействието на чисто местни, национални потребности. Така в XI и XII в. в староруската литература се появяват редица произведения, чийто жанр принадлежност е трудно определима и които наред с това са извънредно тясно свързани с руската действителност.

Наистина още едно от първите произведения на староруската литература отговорило на някои потребности на политиката на Ярослав Мъдри — „Слово о законе и благодати“ на митрополит Иларион — отстъпва в своите жанрови признаци от традиционната форма на тържествените църковни слова. То е тържествено слово, съединено с политическа реч. Иларион утвърждава в това произведение правото на един млад народ на политическа и църковна самостоятелност. Това произведение няма аналогично в старата руска литература. То е „уникално“, стои изолирано.

Изолирано стои и „Поучението“ на Владимир Мономах. То е своеобразно политическо завещание, отправено към всички руски князе. И не случайно първият му издател — граф А. И. Мусин-Пушкин — го нарича „духовна грамота“, завещание. Но други подобни завещания не са известни. Няма аналогия и автобиографията на Мономах, а също и писмото до Олег Светославич. И трите произведения са твърде тясно свързани с нуждите и потребностите на руската действителност, и трите са написани с нарушение на жанровите канони. Не е случаен спорът и по въпроса към какъв жанр трябва да се отнесе „Слово о полку Игореве“. Едни го смятат „героическа песен“ (първите издатели),² други — „воинска повест“ (А. С. Орлов)³, трети — „билина от XII век“ (А. И. Никифоров), четвърти — „тържествено слово“ в чест на Игор Светославич (И. П. Ерьомин)⁴. Твърде разпространено е и наименованието му „поема“ и т. н. Лично аз отбелязах неговата близост до плаحوвете и възславите в чест на князете. Но,

¹ М. Д. Каган, „Повесть о двух посольствах“ — легендарно-политическое произведение начала XVII века. ТОДРЛ, т. XI, 1955.

² „Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода — Северского Игоря Святославича“, М., 1800.

³ А. С. Орлов, Слово о полку Игореве, М.—Л., 1938, стр. 22.

⁴ А. И. Никифоров, Слово о полку Игореве — былина XII в. Тезиси за дисертация при кандидатстване за научната степен доктор на филологическите науки. Л., 1941.

⁵ И. П. Еремиев, Литература древней Руси. М.—Л., 1966, стр. 144—163.

разбира се, точно определение на това, какво представлява „Слово о полку Игореве“, не може да се даде. „Словото“, както и много произведения на XI—XIII в. е единично по своите жанрови признаци. Също така единично и близко в някои отношения със „Слово о полку Игореве“ е „Слово о погибели Русской земли“. Няма жанрови аналогии в староруската литература и „Моление Даниила Заточника“.

Характерно е, че жанрово неопределени са предимно забележителни произведения. Литературата именно в тези неопределени в жанрово отношение произведения придобива национални черти, отразява действителността, посочва нейните недостатъци. Литературата се формира чрез произведения „излизаци извън реда“ в буквалния смисъл на тая дума — извън жанровия ред във всеки случай.

И така, староруската литература се състои от произведения, съставляващи твърде сложна (иерархическа и ансамблова) жанрова система и притежаваща в различна степен „устойчивост“ в отделни свои части.

С най-висока степен „устойчивост“ се отличават частите, принадлежащи на литературата-посредница, с най-малка степен — националната част на литературата.

СТАРΟΣЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ И ФОЛКЛОРЪТ

Взаимоотношенията между литературата и фолклора не са такива през средновековието, каквито са в новото време. В новото време фолклорът се отличава от фолклора на средновековието по средите, в които се разпространява. Той е словесното изкуство на трудовия народ. Фолклорът, макар и да не носи класово еднороден характер (различните идеологически пластове на руския фолклор от XVIII—XX в. постоянно се отбелязват в съветската фолклористика), той все пак като цяло принадлежи предимно на трудовия народ. За представителите на господстващите класи в новото време фолклорът служи само като допълнително и в известна степен чуждо явление: различен по своите идеи, различен по език, по образна система, художествени средства. Разбира се, фолклорът се използва в литературата, особено реалистичната, за да я „оживи“, за да ѝ придаде своеобразен, народен колорит, за да изрази народността и при случай да даде израз на съчувствие към народа. С други думи: дори и когато е използван в литературата, фолклорът се възприема в известна степен като чужд, отделен от литературата елемент, но тясно свързан със своята, народната среда. Улавянето на особения характер на някои фолклорни елементи в литературата — е необходим компонент за неговото използване от писателя. Насочването към фолклора в литературата на новото време винаги носи повече или по-малко съзнателен характер, то влиза в художествения замисъл на произведението. Това е използване на чужд художествен материал, при което съзнанието за чуждия, особен произход на тоя материал не изчезва. По такъв начин в ново време фолклорът и литературата в известна степен взаимно се противопоставят.

Друго е положението в средните векове: тук фолклорът не само по друг начин противостои на литературата, но я и допълня. Да видим в какво се състои това.

В най-стария период от историята на славянството фолклорът не е ограничен социално: той живее сред всички слоеве на населението. Имаме свидетелства за изпълнението на устни музикални и словесни произведения на пирове у князе и велможи, при погребения на князе („плачове“). Тези свидетелства не са много, тъй като фолклорът не е привличал вниманието като нещо изключително, но те все пак са достатъчни, за да може да се съди, че фолклорът не е бил ограничен от някаква среда. Фолклорните произведения са се изпълнявали и слушали във всички слоеве и класи на обществото. Имаме данни, че в стара Русия са съществ-

свали исторически произведения, прослави и плачове, пословици, поговорки, шеговити произведения и произведения, свързани с езически обряди. Може да се допусне, че са съществували приказки (писмени свидетелства за тях не са запазени, но сами по себе си приказките носят следи от много древен произход) и лирически песни. Фолклорът очевидно е бил представен в своите жанрове не по-малко пълно, отколкото в ново време, но може би е притежавал и някои жанрове, които не са се запазили в по-късно време, вследствие на социалното му ограничение и отмирането на езичеството. Във всеки случай, в ново време няма свидетелства за съществуването на прослави и песни в чест на герои, за които споменава Я. Длугош и данни за съществуването на които има в летописаниято и в „Слово о полку Игореве“. Това е било сравнително пълна система за удовлетворяване потребностите от словесни художествени произведения. „Сравнително пълна“ — тъй като в нея не се оказват средства за задоволяване потребностите от нова религия. Фолклорът е бил и си е останал ако не езически, то в краен случай не християнски. Християнството е първата област от духовния живот на човека, която не е могла да се обслужва от фолклора. По-късно се набелязват и някои други области: областта на сложното историческо знание, изискващо не епическо обобщение на историята, а точни сведения за известни събития и точното им хронологическо фиксиране, след това областта на публицистиката, областта на науката и т. н.

Следователно, за разлика от новото време, фолклорът съществува във всички слоеве на обществото, но в средните векове в неговите висши слоеве той не може вече да удовлетворява всички потребности от художествено слово. Тези нови потребности на висшите, образовани слоеве на обществото започва да задоволява литературата. За разлика от новото време литературата не удовлетворява всички потребности от художествено слово, а само ония от тях, които фолклорът не може да задоволи.

Оттук е ясно защо в старославянските литератури лириката е слабо развита. Поиречността от нея във всички слоеве на обществото се задоволява от фолклора. Лиричността е във висша степен присъща на литературата, но тя не съставлява отделна област в нея. Писмена лирическа поезия няма, тъй като съществува устна лирическа поезия, разпространена сред цялото общество — от долу до горе. Същото можем да кажем и за всички форми на литературно-забавното четиво. Развлекателността е представена предимно от фолклора — по-специално от приказката. Наистина развлекателността в известна степен е свойствена и на най-стария период на славянските литератури, но предимно в нейната преводна част. Тук, в преводната литература, тя също е прониквала трудно: превеждат се онези произведения на развлекателната литература, които се смятат за познавателни: Александрията, Девгениево деяние, апокрифи и др. Развлекателността съществува в литературата, но не като отделна област със свои жанрове, тя не заема в нея признатото й „законно“ място, а съществува като че ли прикрито.

По такъв начин, ако в ново време фолклорът и литературата са две повече или по-малко независими една от друга области, обслужващи две различни среди, то в средните векове те са две тясно допълващи се области. В ново време литературата се обръща към фолклора като към нещо, лежащо вън от нея, самостоятелно. В средновековието двете системи (на фолклора и литературата) са несамостоятелни една спрямо друга. Тази несамостоятелност специално се изразява в литературата. Системата жанрове в литературата се допълва от редица фолклорни жанрове. Литературата като цяло не може още да удовлетвори всички потребности от художествено слово. Християнската религия и потребностите

¹ А. В. Соловьев, Политический кругозор автора „Слова о полку Игореве“, Исторические записки, 1948, бр. 25, стр. 48.

от публицистика, нарасналото историческо съзнание и наченките от научни представи търсят свой художествен израз в писмеността. Обаче потребността от лирика, от оформяне в художествено слово на още нескъсалия изцяло сезически бит човек — не може да се удовлетвори с писмеността. Именно благодарение на това литературата трябва да се допълва от фолклора, но тя малко се смесва с него.

Да се постареем накратко да обясним това явление. Преди всичко трябва да отбележим, че систематически записи на фолклор до XVII в. в южно- и източнославянските литератури няма. От такива записи няма нужда, тъй като фолклорът не се възприема като нещо рядко или изчезващо. Фолклорните произведения са повече разпространени от литературните. По-скоро поради това би могло да се очаква, че литературните произведения се предавали в някаква форма наизуст, но свидетелства за това (преки или косвени) не са запазени. Записи на фолклорни произведения започват да се правят едва тогава, когато между литературата и фолклора в сферата на тяхното разпространение се забелязва социална диференциация, когато фолклорът напуска градовете, става рядкост в града и когато напуска висшите слоеве на обществото. Тогава се появяват не само записи, но и стремеж да се изразят лирически чувства по подражание на фолклорните песни. Такива песни са записани, или по-точно, написани през XVII в. от П. А. Квашнин-Самарин. Не е случайно, че Квашнин-Самарин е представител на висшата класа на обществото: той пише своите фолклорни песни, тъй като фолклорната лирика през XVII в. не се среща в болярската и дворянска среда, но още не е заменена с писана лирика. За да изрази своите любовни чувства, той използва обичайните форми на народната лирика.

Отсъствието на повече или по-малко точни записи на фолклор в най-старите южни и източни славянски литератури се обяснява още и със следната причина. Езикът на литературата и фолклора, техният стилистичен строй рязко се различават помежду си. Явно, било е невъзможно просто да се запише устното произведение, да се направи то писмено, без да се измени формата му. Литературният етикет не е могъл да допусне това.¹ Устното произведение може само да се преразкаже. Но тук се явява въпросът: какво може да се запише изобщо от това, което е произнесено устно. Записват се в съкратен вид речите на посланиците, речите, произнесени преди битката (за ободряване на воините), исторически значителни слова, произнесени от исторически лица. Ако речите съдържат народни сензации (поговорки и пословици), последните се запазват и попадат в летописите, в историческите повести, в житията. В преразказа на летописеца се използват за историческа информация сказания, исторически песни и билини. В този случай историческият епос като че ли се „пресявал“ през представите на летописеца във връзка с това — кое той смята, че заслужава внимание. Накрая в съкратен вид в литературното произведение са могли да попаднат и слова-плачове. Летописецът или агиографът, съобщавайки за оплакването на княза от народа, „цитирал“ и думите на това оплакване; той им придавал (в някои части) документално значение. С една дума, фолклорът се отразява в летописа в такава степен, в каквато е могъл да се възприеме със своята твърде ограничена документална страна в представите на древния книжовник. В руската литература е отразен не само руският фолклор, но и чуждият: скандинавски² и кумански³.

¹ За литературния етикет виж Д. С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*. М.—Л. 1967, стр. 84—108.

² Виж по-горе, стр. 10.

³ М. Д. Приселков, *Летописание Западной Украины и Белоруссии*. — Ученные записки Ленинград. гос. у-та, серия ист. наук. Л. 1941, вып. 7, стр. 9—11 (куманската песен за Алтуноп); други следи на кумански епос има в Ипатьевския летопис при 1151 г. (в разказа за смъртта на Севенч Боянович), при 1185 г. (в разказа за спора на Кончак с хан Кза), при 1201 г. (известната легенда за тревата евшан). Виж също „Повесть временных лет“ при 1114 г. ло-

Условията на това отражение са: използва се предимно информационно-„документалната“ страна на фолклора.

Но между фолклора и литературата в средновековието трябва да се отбележат не само разграничения. Между тях има генетическа връзка. Много традиционни образи, сравнения, метафори и символи имат общи корени — и в писмеността, и в народното творчество. Благодарение на това общи художествени похвати и обща система на образи се откриват не само между фолклора и литературата на една народност, но и на различни народности. Този общ материал може да сближи преводната литература и оригиналната, Библията и славянския фолклор. Във фолклора и литературата се срещат многобройни традиционни сравнения на всичко идеално и добро със светлината, а на злото и враждебното с тъмнината. И във фолклора, и в литературата са обикновени сравненията на действителността с море, на човешката съдба с кораб, на вълненията с вълни. Във фолклора и литературата мътната вода означава скръб, символ на тъга е люлеещо се или увяхващо растение, символ на тъгуваща жена — жално пееща птица, на герой — орел (или сокол, кречет, ястреб у славяните) и т. н.¹

Показателни са дадените сравнения за образната система на летописа и народната поезия, приведени от А. Н. Робинсон. И в летописа, и в народната поезия с еднакви похвати се подчертава безбройното количество врагове. И в летописа, и в епоса еднакво се уподобява обсаждащия града враг с гора. И тук, и там враговете вървят като диви зверове. Еднакво се говори за „стона“ на земята под тежестта на враговете. Еднакви са сравненията на вражеската войска с тъмни облаци. В историческите повести и в епоса еднакво се говори за това, че в ожесточеното сражение стрелите летят като дъжд, оръжието се притъпява и не достига в битката. Гласът на героя в литературата и в епоса се сравнява с тръбяща тръба. И във воинските повести, и в епоса бронята на героя сияе като слънце; в сражението текат реки от кръв; с трупове е осеяна земята; броят на повалените врагове е толкова голям, че и конят не може да „скача“ по земята. Битката еднакво се сравнява с оран, с харман, на който вършеят с диканя; воините косят хората като трева; убитите врагове падат като снопи. И в писмеността, и в народната поезия битката се сравнява с пир и т. н.¹

Отделни образи, формули и художествени похвати сродяват с фолклора едно толкова необикновено от гледна точка на своята жанрова природа произведение като „Слово о полку Игореве“. Образите и формулите на народната поезия успяват да проникнат в такива нетрадиционни по жанр произведения като „Почучението“ на Владимир Мономах, „Слово о погибели Русской земли“, „Повесть о разорении Рязани Батыем“, в отделни пасажии на летописите.

Като цяло литературата и фолклорът в епохата на средновековието се отнасят помежду си като две области, които имат известна обща част, но във всичко друго водят самостоятелно съществуване, като разликата в това самостоятелно съществуване се състои в обстоятелството, че фолклорът изцяло задоволява естетическите потребности на трудовия народ от художествено слово, а

парският разказ за малките елени, които падат от облаците и се разбягват по земята; в Ипатиевския летопис при 1217 г. се привежда унгарската поговорка (острый мечо, борзый коню — многая Руси), при 1215 г. се привежда пруската поговорка („можете ли древо поддържати судицами“); познаване на литовската митология ярко се чувства в същия Ипатиевски летопис при 1252 г.

¹ Виж по-подробно: В. П. Адрианова-Перетц, Очерки поэтического стиля древней Руси. М.—Л. 1947.

² Примерите са взети от статията на А. Н. Робинсон „Фольклор“ в том II от История культуры древней Руси, под редакцията на Н. Н. Воронин и М. К. Каргер (М.—Л., 1951, стр. 154—161).

литературата обхваща само онези области, които надвишават възможностите на фолклора. В сферата на потребностите на феодалната обществена върхушка литературата и фолклорът се допълвят взаимно, обединяват се в единна система.

СТАРΟΣЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ И ИЗОБРАЗИТЕЛНИТЕ ИЗКУСТВА

Разстоянието, което отделя литературата от другите изкуства, е по-късо в старославянските култури, отколкото в ново време. Наред с това и границите между отделните изкуства не са така рязко определени, както те се определят в по-късните епохи. Това се обяснява преди всичко със своеобразния синтез на изкуствата в границите на християнската религия. Християнското богосложение обединява архитектурата (доколкото богослужението става предимно в храма), музиката (музиката е широко застъпена в богослужението), живописата (иконите, фреските и мозайките се включват като важен съставен елемент при подредбата на храмовете) и изкуството на словото (химнография, всички форми на богослужебното четене, манастирското и индивидуалното четене и пр.).

В един кратък доклад не могат да се разгледат достатъчно подробно всички аспекти от отношението на словесното изкуство към другите видове изкуства. Ще се спрем само на една област: отношението на литературата към изобразителните изкуства — към иконите, фреските и мозайките.

Известни са примери на отношение между отделни конкретни произведения на словесното и изобразителното изкуство. На времето писах за отношението на „Слово о законе и благодати“ на митрополит Иларион към изображенията на стените в храма „Света София“. ¹ Проповедта на Иларион може да се илюстрира с изображения, намиращи се в същия храм. Т. Н. Михелсон пише за отношението на стенописите в храма „Рождество богородично“ във Терапонтовия манастир към „Акатист на божията майка“. ² Примерите за други конкретни връзки между произведения на словесното и изобразителното изкуство са многобройни. В настоящия доклад ме интересуват само общите форми на връзките между тези две изкуства — формите, които имат непосредствено отношение към структурата на литературата.

Цялото изобразително изкуство е посветено на общи с писмеността теми и сюжети. То разказва и изобразява онова, което така или иначе е свързано с теми на писмеността: сюжети и персонажи на Вехтия и Новия завет, жития на светии, религиозни сказания, притчи и пр. В основата на много произведения на изобразителното изкуство лежи текст. От друга страна, произведенията на живописата често стават обект на литературни творби: сказания за оживяващи изображения (сказание за фреската на Пантократора в купола на Новгородската Софийска катедрала, „Повесть о посаднике Шиле“, повест „О чудном видении Спасова образа Мануила, царя греческого“, Сказание о Новгородской варяжской божнице и др.), многобройни сказания за икони, пренасяни от място на място (такива има десетки в литературите на южните и източните славяни), предвождащи войските, така или иначе вземащи участие в събитията. Обекти на литературни произведения стават и произведения на строителството: разкази за построяване на манастири, храмове, крепости, за тяхното обновяване, възстановяване и разрушаване.

¹ Д. С. Лихачев, Национальное самосознание древней Руси. Очерки из области русской литературы XI—XVII вв. М.—Л. 1945, стр. 30—35.

² Т. Н. Михельсон, Живописный цикл Ферапонтова монастыря на тему Акафиста. — ТОДРЛ, т. XXII („Взаимодействие литературы и изобразительного искусства в древней Руси“, 1966, стр. 144—164. Там има многобройни примери за връзки на произведения на живописата и литературата.

Когато говорим за връзката на изобразителните изкуства и писмеността, нужно е да отбележим съществуването на многобройни междинни между едното и другото изкуство произведения. . . Текстът на „Сказание о князьях владимирских“ е изрязан на престола на Иван Грозни и е използван като орнамент, свързан с изображения на епизоди от това сказание. Житийните икони и фрески в църквите се съпровождат от написан текст: повече или по-малко съкратен, кратък, но въпреки това играещ съществена роля в изображението. Необходимо е да отбележим също така многобройните илюстрации в староруските ръкописи и постоянно срещаните се надписи в произведенията на изкуството. Словото и изображението са слети най-тясно. Това е изисквала самата условност на изобразителното изкуство: изображението е знак, близък до такъв род знак, какъвто представлява от себе си словото, писмената реч. Литературата и изобразителното изкуство в еднаква степен се ползват от общата система на символите и алегоричните, от общите похвати за използване на метафори и общи образи. И в литературата, и в живописа много неща не се изобразяват, а само се обозначават, съкращават до степен на хералдически знак.¹

Спецификата на отделните изкуства (в това число и изкуството на словото) през средните векове е по-слабо изразена, отколкото в ново време — съвременното по-силно, отколкото в ново време, се отразява общността на всички изкуства, тяхното обединяване от единния „стил на епохата“. Развитието на стила на епохата се улеснява от отсъствието на точни граници между литературата, другите изкуства, естественонаучните знания, обществената мисъл и пр., от „отворения“ характер на всички форми на културата и проникването в тях на естетическото начало. Естетическото начало се проявява в естественонаучните съчинения (в „Шестоднева“ напр.), в религията, в обредното оформяне на бита и пр.

Какво представлява този „стил на епохата“? Ние доста добре познаваме сега един от тези стилове на епохата — барока. Барокът обединява с единни стилообразуващи моменти строителството, скулптурата, приложното изкуство, живописа, музиката, литературата. Във всички тези области могат да бъдат определени едни и същи стилистични явления. Това се отнася дори до философията и обществената мисъл, доколкото в тях участва елемент на изкуството. Литературата, която изследва барока във всички форми на културата, е огромна. Обаче други стилове на епохи малко са привличали вниманието на изследователите. Бих искал само да посоча, че романският стил (или „романеск“; в Англия той се нарича „нормански“) също както и барока, обхваща не само строителството, но и живописа, приложното изкуство и има явно осезаеми съответствия в литературата. Този стил обединява не само Западна, Южна и Северна Европа. Той е много близък до стила, който господства във Византия и в страните, изпитали културното влияние на Византия. Особена близост сочи ранният период на този стил (до средата на XI век). Като цяло той се нуждае от свое определение, от точното наименование, разглеждане на всички му стилообразуващи елементи и проявата на тези стилообразуващи елементи в различни области на човешката култура, като се започне от V век за Западна и Южна Европа, за южните славяни от IX век, а за източните — от края на X век.

Онова, което на времето нарекох в литературата „стил на монументален историзъм“ през X—XIII в. разкрива своето несъмнено родство с едновременно нему монументален стил в строителството и живописа. Той не се среща в „естественонаучните“ съчинения, в стилистичните явления на политическата и обществена мисъл на същата епоха. Във всички тези области господствуват еднакви похвати на „съкращаване“ на огромния разкриваш се пред човека свят,

¹ За хералдичността на изображението в литературата виж по-подробно: Д. С. Лихачев, *Человек в литературе древней Руси*. М.—Л. 1958, стр. 33.

превръщане на света в хералдически знак на божествената воля, монументализъм, стремеж да се въздейства на човека посредством размерите, чрез точните съотношения на огромните масиви, чрез тържественост, парадност на изобразеното, стремеж „да се преодолее времето“, противопоставяйки на временната суета вечната същност, да се съчетае симетрията на цялото с подчинената ѝ асиметричност на отделните части, да се създават крупни ансамбли, при това предимно по „анфиладен“ маниер. Всяко произведение на изкуството се стреми в една или друга степен „да обгърне света“; произведенията на литературата поразяват със своята енциклопедичност, със стремежа да разкажат сюжета от начало до край, да предадат световната история „от Адама“ или от Вавилонското стълпотворение. Произведенията на строителството се ориентират към посоките на света, а в своите стенописи изобразяват светоустройството и свещената история на света. В литературата, живописа, строителството, дори в символичната страна на приложното изкуство и, разбира се, в музиката, а също в стремежа на политиките да изхождат от най-общи положения, за вечни времена, се извършва своеобразна „концентрация на вечността“.

Една от най-съществените и важни особености на стила на епохата се заключава в това, че тоя стил притежава извънредно голяма интегрираща способност. Елементите на варварските изкуства, източните и традиционно-местните се вливат в този стил, включват се в него като органическа част. За това способствува и ансамбловият характер на стила и умението му да поглъща в себе си пряко противоположни елементи по признака на съчетанието на контрастни явления. Тая особеност в края на краищата даде възможност да се образуват национални форми на културата върху общата почва на културата-посредница.

В моята задача не се включва да установя и определя чертите на тоя „стил на епохата“. Това е извънредно сложна задача, която изисква усилията на много изследователи от различни специалности. Нужно ми е само да посоча самия факт, че тоя „стил на епохата“ съществува в старите култури на южните и източните славяни, тъй като това обстоятелство има принципно важно значение за определяне системата на старославянските литератури.

Посредством съществуването на „стила на епохата“ се определя връзката на литературата с другите изкуства, с другите естетически страни на културата. Литературата в известна степен е дифузна на културата, не е успяла още да придобие точни граници, които да я отделят от близки до нея страни на културата. „Законите на вътрешното развитие“ действуват в нея по-слабо, отколкото в по-късно време. Ето защо в нея няма още и литературни направления. Литературните направления се появяват едва тогава, когато влиянието на стила на епохата започва да отслабва. Тогава литературата започва да проявява своето стилистическо родство не с всички страни на човешката култура, а само с някои, и кръгът на това родство все повече се стеснява. В последния от великите „стилове на епохата“ — барока — литературата разкрива своето стилистическо родство с всички явления на човешката култура. Ако в епохата на барока можем да говорим за появата на първото литературно направление в литературата, а не само за стил на епохата, то е затова, че литературата на барока съжителствува с литературата, която няма отношение към барока. Барокът не е само стил на епохата, но направление в литературата, тъй като част от литературата не се подчинява на тоя стил на епохата: тя отразява традиционни явления в литературата или противостои на барока с други — народни форми. Класицизмът в литературата им съответствия в строителството, музиката, живописа, приложното изкуство. Но романтизмът няма вече ясни съответствия в строителството и приложното изкуство. Реализмът изключва съответствие не само в строителството и приложното изкуство, но и в музиката. В XX век значението на литературните направления още повече се стеснява: някои от тях са затворени само в пределите на литературата

или дори в границите само на един вид литература (символизъм — в поезията и отчасти драматургията). Такъв е пътят на „специализирането“ на литературата.

Връщайки се към старославянските литератури, трябва да отбележим, че последните съвсем не притежават този „специализиран“ характер. Те са тясно свързани с другите изкуства и с другите страни на културата и по-специално с фолклора.

СТАРΟΣЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ И ДЕЙСТВИТЕЛНОСТТА

Отношението на литературата към външната ѝ среда — в това число и към чуждите литератури, към фолклора, към другите изкуства, религията, науките и т. н. — е отношение към заобикалящата я действителност в широкия смисъл на тая дума. Но в по-тясно и по-специално значение под отношение на литературата към действителността ще разбираме в дадения дял на доклада само нейното отношение към историческата действителност, към социалния живот. И едното и другото отношение имат съществено значение за образуването на структурата, обаче последното от тях е особено важно, тъй като в крайна сметка то именно определя и отношението на литературата към цялата останала култура.

Литературата като цяло и в своите отделни части зависи от действителността. Тя зависи, като получава от действителността и ѝ въздейства; зависи в своите външни и вътрешни отношения, зависи в съдържанието и формата си. При това типове зависи от съвсем разнообразни. Те подлежат на специално изследване. В заключителния дял на моя доклад ще се спра само на структурообразуващите моменти на тая зависимост.

Отношението на литературата към историческата действителност може да бъде непосредствено и условно, опосредствено — опосредствено от съзнателната творческа воля на писателя.

В опосредстваното отражение на действителността в литературата доминира съзнателната трансформация на действителността в условните форми на нейното цялостно отражение — отражение, подчинено на определен художествен метод на писателя, на неговата творческа воля. В непосредственото отражение на действителността доминира „неволното“ пренасяне на отделни факти и елементи от действителността в литературата. Когато анализира това непосредствено отношение на действителността в литературата, изследователят може да си състави по-пълна и дори по-правдива представа за действителността от оная, която съзнателно се стреми да му внуши писателят. Така например, изследвайки редица староруски литературни творби (на първо място „Моление“ и „Слово на Даниила Заточника“) Б. А. Романов възсъздаде относително пълна картина на староруския живот.¹ Той постигна това главно въз основа на материали на неосъзнато отражение на действителността: не въз основа на онова, което е искал да каже авторът, както той е искал да представи действителността, а въз основа на недомълвки, случайни споменавания и анализ на целия ход на мисли у Заточник. Образът на княза в „Молението“; образът на „злата жена“, тиуна — това са плодове на творчеството на Заточник, но образът на самия Заточник, както той се осветлява от изследването на Б. А. Романов — това е изследователска реконструкция въз основа на анализа на всички творчески „ходове“ на Заточник, на неволното отражение на действителността в неговото произведение.

Всяко литературно произведение съдържа и непосредствено отражение на действителността, и условно. Обаче съотношението между едното и другото може да бъде различно в различните произведения. В средновековните славянски литератури контрастът между непосредственото и условното отражение на дей-

¹ Б. А. Романов, Люди и нравы древней Руси, Л., 1947, изд. 2. М.—Л. 1966.

ствителността е несравнимо по-рязък, отколкото в литературата на новото време.

В средновековните литератури можем да забележим наличие на цели жанрове, в които наред с условното, художествено претворяване на действителността особено забележима роля играят елементите на непосредственото отражение на действителността: това са преди всичко историческите жанрове (летописи, повести за княжески престъпления, исторически повести) и публицистическите. В тези жанрове можем да намерим елементи на реалистичност, в които макар и да е отразена художествената воля на автора, стремящ се по възможност към по-детайлно изображение на случилото се, все пак има относително малко условност.

Наред с такова непосредствено отражение на действителността в средновековните литератури е твърде силна тенденцията към условно, „етикетно“ преобразяване на действителността, към условни, идеализирани образи, към развита символичност, алегии и т. н. Двата полюса на условно и неусловно изображение на действителността са определено изразени в средновековната литература. И колкото по-силно се е проявявал полюсът на непосредственото отражение на действителността, толкова по-рязко се е изразявал в друга част на литературата и в други нейни жанрове полюсът на нейното условно преобразяване, стремеж да се създаде особен свят на литературата, който трябва да бъде сякаш възнесен над действителността и да разкрива вечната същност на последната. Тоя условен свят рисуват не само жития на светии и други жанрове на църковната литература. „По елементи“ той прониква в летописите, в историческите и битовите повести, в проповедите и пр. Идеалният свят и реалният свят не само са противопоставени един на друг, но в известен смисъл са и неделими. Жанрове с преобладаване на непосредствено отражение на действителността и жанрове, в които преобладава условното и преобразяване образуват цялостна система и взаимно са се нуждаели един от друг.

В условното отражение на света вниманието на средновековния автор е насочено към неизменяемите сфери или към онези, които му се струват неизменяеми, „вечни“. В непосредственото пък отражение на действителността доминират онези страни от действителността, които се изменят — злободневието, всичко „суетно“ според средновековните представи. Поради това там, където литературата е свързана с богословието, с църквата — преди всичко изпъкват условните форми на отражение на действителността, на пръв план излизат богословските понятия, представи, символи, изложението се подчинява на литературния етикет. А там, където литературата отразява политическата борба на своето време, където се стреми не толкова да осмисли фактите на действителността, колкото да ги фиксира — условността отстъпва и все по-голямо място заема непосредственото отражение на действителността, макар че трябва да изтъкнем, че пълнотата на тая непосредственост никога не може да бъде постигната — нито в средновековната литература, нито в литературата на новото време. Известна условност остава, тъй като литературата никога не може да се слее с действителността или да замени действителността.

Формите на условност, както и формите на приближаване до непосредствеността в отражението на действителността, могат да бъдат в различна степен близки до действителността.

Ще поясня своята мисъл за преобладаващото отражение на „временните“ явления на действителността в нейните неусловни форми или форми, където условността се проявява относително слабо, и за отражението на „вечните“ от средновековна гледна точка същности — в условните форми.

Летописът фиксира отделни моменти от изменящата се действителност. Той е свързан с мястото и с определени дати. Дават се сведения за това какво се е изменило, какво се е случило, но не за това, което съществува „винаги“ (разбира

се, това „винаги“ в средновековен смисъл). Тези сведения са „закрепени“ териториално и хронологически. В летописите в най-силна степен е намерило израз непосредственото отражение на действителността.

Друг тип отражение на действителността има в средновековната притча. В нея събитията не са определени нито хронологически, нито териториално, в по-голямата си част не са прикрепени към конкретни исторически имена на действащите лица. Притчата разказва за действителността в обобщено-трансформирана форма. Тя фиксира онова, което средновековният автор и читател смята, че съществува и че е съществувало винаги и ще съществува винаги, което е неизменно или се случва постоянно.

Ето защо летописите влизат в националната литература, а притчата в по-голямата си част принадлежи към литературата-посредница, скита от една литература в друга.

Съществено се различават по степента на условност отраженията на действителността в оригиналната и преводната литература. Аз писах по въпроса, че явната измислица не се е допускала в староруската литература. Същото може да се каже и за южнославянските литератури — частно за църковнославянската литература-посредница.¹ Но какво значи „явна“ измислица? Тук именно се появява важният „структурообразуващ“ момент. Старославянският автор не е могъл съзнателно да въведе в своето произведение измислицата. Той вярва на всичко, което пише: той вярва в чудото, извършило се до мощите на светията или на бойното поле, той вярва във фантастическите подробности от живота на светеца. Пък и да не е вярвал (искреността на вярата му, естествено, ние сега не можем да проверим), то той в крайна сметка си е давал вид, че вярва. Поради това в собствените съчинения на старославянския автор измислицата ако и да не отсъства (да отсъства, напълно разбира се, не може), то във всеки случай е силно ограничена. Старославянският автор вярва и „вярва“ на всичко, на което се е полагало да вярва християнинът, но той не е могъл да внася свободно в своите произведения приказна, митологическа, литературна фантастика, да усложнява сюжетите с произволни прибавки, необходими от гледна точка на развоя на сюжета, за създаване цялостния образ на героя. Фантазията на средновековния писател е ограничена от онова, което може да бъде определено като средновековно „правдоподобие“. Това „правдоподобие“ рязко се отличава от съвременното правдоподобие. То допуска чудото, но не допуска отстъпление от хронологията, не допуска измислени имена, измислено време, измислена топография на действията.

Обаче така стои въпросът само с личните творби на старославянския писател, с други думи — със старославянската оригинална литература. Но в преводната литература онова, което е измислено в нея, си остава, не се изхвърля и се приема за „истина“. Поради това преводните и оригиналните произведения имат различен характер в зависимост от своето отношение към художествената измислица. Така например преводните жития могли да включват елементи, свойствени на елинистичния роман: белетристични, занимателни елементи, елементи от приключенски характер и пр. Но тези елементи не могат да проникнат в оригиналните жития дори и като литературно влияние. Няма съмнение, че приключенията на Александър Македонски в страните на Изтока, неговите срещи с раманите, любовмъдрите, амазонките и пр. са занимавали и интересували старославянските читатели. За това ни свидетелствуват многото преписи на „Александрията“ и наличието на нейни преработки на славянска почва. Но би било съвсем невъзможно да очакваме поява на нови романи от подобен тип в оригиналните старославянски литератури.

¹ Д. С. Лихачев, Человек в литературе древней Руси, М.—Л., 1958, стр. 123.

Това е важна отлика на преводната литература от оригиналната. Ограниченията, налагани на оригиналната литература, не съществуват за преводната. В резултат се стига до известна незаменимост на преводната литература и нейната огромна роля в състава на старославянската литература.

Преводната литература не може да бъде изключена от състава на националните литератури така, както това се прави по отношение на националните литератури на новото време. Преводната литература е отговаряла на потребностите на читателите, които не се задоволявали с оригиналната литература. Сферата на действие на оригиналната литература не съпада със сферата на действие на преводната. Потребностите, задоволявани от преводната литература, не са могли да бъдат задоволени от оригиналната литература. Както фолклорът и литературата в известно отношение взаимно се допълват, така се допълват и преводната и оригиналната литература.

Рязката разлика на отделни области от литературата в тяхното отношение към действителността има съществено значение в изясняване историко-литературния процес на средновековието. Измененията в литературата се направяват от развой на историческия процес. Там, където действителността се отразява в литературата в трансформиран вид, тя се представя на автора в своята малко-изменяема част и не предизвиква съществени изменения в литературата. Но там, където действителността се отразява непосредствено или по-точно, относително непосредствено, тя се отразява в своята изменяема част и предизвиква силно изменение на литературата.

Ето защо в литературата-посредница измененията са много малки. Нейният състав се натрупва и запазва с векове. Тя малко изменя своя характер. Напротив, националните части на старославянските литератури се изменят силно и рязко. Литературата по-слабо се изменя в ония свои части, които са свързани с теологията, и силно се изменя в историческите. Оттук и особеното значение, което имат в историята на литературата историческите жанрове на средновековието, тяхното водещо положение, тяхното влияние върху другите области на литературата. Оттук и водещото значение на публицистиката. Несъмнено е, че богословската мисъл и религиозните представи доминират в литературата, но формиращо значение имат историческите и публицистични страни на литературата.

Измененията на действителността обхващат със своето движение преди всичко близките до нея части на литературата. Там, където „сцеплението“ с действителността е по-голямо, там литературата е повече въвлечена в движението. Сцеплението с действителността е по-голямо там, където има по-малко условни форми на нейното отразяване. Ето защо средновековните литератури на южните и източните славяни са не само крайно разнородни по своето отношение към условното и непосредствено отражение на действителността, но и крайно неравни по степента на своята изменяемост. Но от това не следва, че литературата трябва да се дели на „прогресивна“ и „консервативна“, според това ѝ отношение към действителността.

Непосредственото и условното отношение към действителността не могат да съществуват едно без друго. Те взаимно се уравнивяват. Анализът на литературата на всеки период като определена система не позволява да се откъсва едната страна на литературата от другата. Литературата е като релеф, в който дълбочината на отделните вдлъбнатини на материала създава височината на неговите недокоснати части. Колкото по-дълбоко е условното преобразяване на действителността в литературата, толкова по-високо е в нея и непосредственото отражение на действителността. Насочването към „вечността“ създава благоприятни условия за съществуването на „литературата на действителността“ — историческата и публицистическата. Литературата-посредница се намира в тясна

връзка с оригиналната литература. Бързото движение на последната „по петите на изменящата се историческа действителност контрастира на неподвижните точки на литературата-посредница.

*

В заключение бих искал да обърна внимание на следното обстоятелство. Сложният характер на структурите на старите южнославянски и източнославянски литератури (в качеството на образец в доклада е използвана предимно староруската литература като най-пълно представена със запазени паметници) се обяснява преди всичко със слабата им разграниченост от другите сфери на духовната дейност на човека, неточните граници с фолклора, с изобразителните изкуства, с литературата, с науката и пр. В структурата на старославянските култури доминират външно отворени и вътрешно отворени форми (неточни граници между жанровете, техният йерархически строй, отсъствието на точни граници между произведенията, приглушаването на индивидуално-авторското начало и пр.). Литературата няма точна сфера на своето действие. Тя нахълтва в областта на религията и науката. Тя няма строги национални граници. Нейното развитие е неравномерно: в едни жанрове то е по-бързо, в други — по-бавно. Фолклорът и литературата не са разграничени помежду си, а се допълват взаимно, имат до известна степен обща, допълняща ги жанрова система: в тая система на жанрове отсъствуват дублиращи жанрове; литературата не може да съществува самостоятелно без фолклора, тъй като не задоволява всички потребности на обществото от художествено слово. На законите на историческото развитие на литературите в условията на тая „отворена“ структура на литературите трябва да бъде посветено специално изследване. Може би това специално изследване трябва да се извърши като опит за построяване история на старославянските литератури. Както се вижда от гореизложеното, структурите на старославянските литератури са толкова тясно преплетени помежду си чрез общия език на „високата“ литература, посредством общия фонд на литературните паметници, общите исторически съдби, сходството на естетическите основи и т. н., че напълно да се изсянат всички особености и различия в отделните национални славянски литератури ще бъде възможно едва тогава, когато тези отделни литератури бъдат изучени в тяхното общо развитие. Общата история на старославянските литератури е необходима не само за съпоставяния и разграничения — тя е нужна, за да се изучи онова, което представлява единно цяло в тези старославянски литератури и онова, което е у тях национално, местно. Именно при такова изучаване ще изпъкне с цялото си величие оня огромен принос, който е направила България в историята на славянските литератури. Колкото и да вземаме под внимание историческите условия, предизвикали в Русия появата на нейната литература, с тези местни, руски исторически условия, ако се съобразяваме само с тях, не можем да обясним „внезапната“ поява в Русия на извънредно богат литературен език и извънредно богат фонд от паметници на литературата-посредница. Това може да се обясни само като се вземе под внимание ролята на България в общото разположение на историческите сили в югоизтока и изтока на Европа. Появата на руската литература е предизвикано не само от местни, руски условия, но и от историческите условия на целия славянски свят.

¹ П. Диневков, Общност и различия в развитието на старите славянски литератури. — Славянска филология, т. XI, София, 1968.

В своя доклад пред VI Международен конгрес на славистите в Прага „Общност и различия в развитието на старите славянски литератури“¹ акад. П. Динеков възрази против опитите да се създаде обща история на старославянските литератури. Всички възражения на акад. П. Динеков следва да бъдат приети, ако някой би направил опит да построи тази история на старославянските литератури, без да вземе под внимание националните различия, без да се съобрази с историческите условия в отделните славянски страни и дори без да вземе под внимание реалната история на старославянските литератури, при която например появата на писменост, на литературен език и на самата литература в България значително е изпреварила същите процеси в другите славянски страни.

¹ П. Динеков, *Общност и различия в развитието на старите славянски литератури*. Славянска филология, т. XI, София, 1968.